

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

पॅम ड्राऊन

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने आधुनिक शुश्रूषाशास्त्राचा पाया घातला. १८५४ च्या क्रिमिअन युद्धातील जखमी सैनिकांमधून फिरणारी कनवाळू “कंदिलबाली वाई” म्हणून तिचा उल्लेख होतो.

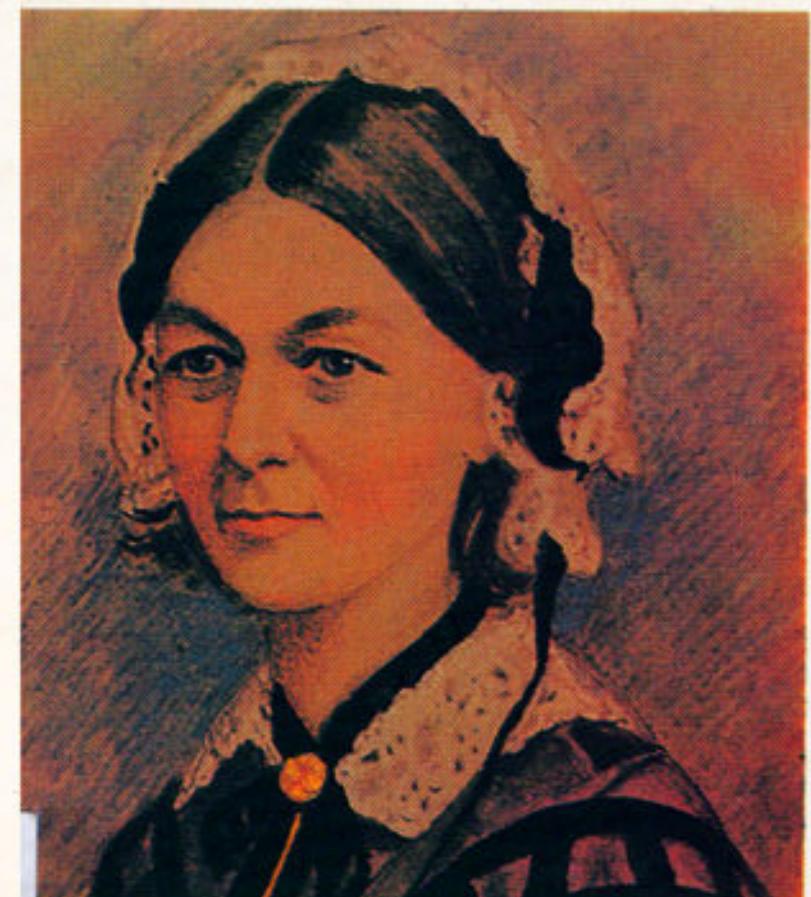
परंतु याहून अधिक काही तिच्याजवळ होते. ती खंबीर आणि कल्पनाक्षम स्त्री होती. रुग्णालयातील परिस्थिती सुधारण्यासाठीच्या तिच्या लढ्यामुळे ती जगभर आदरास पात्र ठरली. तिच्या काळी, परिचारिका होणे नामुक्कीचे होते; त्यांच्यातील दारू आणि वेश्याव्यवसाय यामुळे त्यांना समाजातील गाळाचे रूप आले होते. त्यामुळे बरीच वर्षे तिच्या कुटुंबाने तिला परिचारिका होण्यापासून परावृत्त केले.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने हे सर्व बदलले. तिने संशोधन कार्यास सुरुवात केली आणि रुग्णालयातील शुश्रूषेसंबंधीच्या प्रत्येक बारीक-सारीक तपशिलावरची ती ब्रिटनमधील तज्ज्ञ झाली. ज्या युद्धनेत्यांनी आणि सरकारी मंत्र्यांनी तिच्या सुधारणांना विरोध केला त्यांच्याशी ती झगडली. परिचारिका तसेच समाजातील रुग्णांच्या विविध गटांसाठी तिने पत्रास वर्षे अविश्रांत कार्य केले.

तिच्या अंतकाळापर्यंत तिने परिवर्तन घडवून आणले होते. आता रुग्णालये स्वच्छ, जीवनरक्षक स्थळे बनली होती आणि शुश्रूषा कार्य आजच्याप्रमाणे आदरणीय, कौशल्यपूर्ण पेशा बनले होते.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

आधुनिक शुश्रूषेचा पाया घालणारी खंबीर ब्रिटिश प्रणेती

नाईटिंगेल्स परदेशात

घामाने निघळणारे सहा घोडे जेव्हा रस्त्याच्या टोकाला पोहोचले तेल्हा त्या मोठ्या घोडागाडीला एक जोराचा हिसका बसला. पण फ्रान्समधील रस्त्यांच्या तुलनेत इटलीतील रस्ते काहीच नव्हते. वडिलांनी आपल्या ग्रीक कवितांच्या पुस्तकातून जराशी नजर उचलून वर पाहिले अन् पांगफुणात गुरफ्टून गाढ झोपलेली आई किंचित चुळबुळती. फ्लॉरिन्स बाहेर उत्तणारा संध्याकाळ निरखीत होती. तिची बहीण पार्थेनोपी पूर्वीसारखीच पडक्या चेहन्याने गप्प बसून राहिली.

तो १८३८ सालचा फेन्हुवारी महिना होता. नाईटिंगेल कुटुंब सुरोपच्या प्रवासासाठा निघाले होते. त्यांची घोडागाडी नऊदहा माणसे मावतील इतकी मोठी होती. तिच्यात बन्याच सोई करून घेतलेल्या होत्या. नोकर गाडीच्या उतावर बसत. पण कधी एखादे सुंदर दृश्य दिसले, हवामान ठीक असले, तर फ्लॉरिन्स आणि तिची बहीणही वर चढून बसत.

गाडी किंतीही मोठी असली तरी खाचखल्गेयुक्त रस्ते आणि माशा योंगवणाऱ्या खानावळीमुळे प्रवास करणे म्हणजे मोठे साहस बनले होते आणि त्यासाठी जोप आणि घाडस या दोन्हीची गरज होती. तरीही नाईटिंगेल मंडळी, विशेषत: फ्लॉरिन्स फार मजेत होती. मागच्या संटेंबरमध्ये घर सोडल्यापासूनचे अनुभव तिने आपल्या दैनंदिनीमध्ये लिहून ठेवले होते. ते इतके विलक्षण होते, की 'जणू ओरवियन नाईटिंगेल्समध्यी स्वप्नेच प्रत्यक्षात आली होती.'

इंग्लंडमध्ये नातेवाईकांच्या अनेक कार्यक्रमांत मंडळी नेहमी गुंतलेली असत. फ्लॉरिन्सला तिथे फार केंटाला यायचा. अठरा वर्षांची फ्लॉरिन्स सुंदर आणि बुद्धिमान होती. तिच्या बहिणीच्या, पार्थेनोपीच्या, तुलनेत काकणभर सरसंच ! तिच्यात

सधोर : फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलचा जन्म श्रीमंत कुटुंबात झाला होता. आपला चरितार्थ तिने स्वतः चालवाचा असी अपेक्षा तिच्याकडून कधीही केली नेली नसती. स्वतःची गाडी आणि सहा नोकर पेत्रन सहत सात महिने पूर्ण कुटुंबाने सुरोपभर प्रवास करत राहणे त्यांना परवडत होते. नाईटिंगेल कुटुंबाची घोडागाडी विक्रात दाखलतेल्या गाडीपेक्षा अधिक मोठी होती. त्यात सामानासह अक्का माणसे बसू शकत होती आणि ती सहा घोडांनी ओडली जात होती.

विचारशक्ती आणि विलक्षण भावनाप्रधानता यांचे एक चमत्कारिक मिश्रण होते. झटकन ती स्वतःच्या कल्पनाविश्वात गुरफटून जात असे. या कल्पनाविश्वाता तिच्या पूर्ण आयुष्याता व्यापून टाकाऱ्याचे भव आहे हे तिला माहीत होते.

पार्थे तिच्यापेक्षा एक वरनि मोठी होती. ती खूपशी तिच्या आईसारखी - मौजमजा करणारी होती. वडिलांनी ग्रीक, लैटिन, जर्मन, फ्रेंच, इतिहास, तत्त्वज्ञान असे विषय त्यांच्यावर लादले होते. ते तिला मुळीच आवडत नसे. फ्लॉरिन्सला ते विषय आवडत, इतकेच नव्हे तर तिने त्यांत प्राचीण्य मिळवले आहे हे पाहून तर पार्थेला फारच चीड येई.

प्रवास करत करत मंडळी फ्रान्समध्ये काही दिवस घालवून इतलीमधील बिनोआ येथे आली. तेथे संगीताच्या मैफली, नृत्य यांना बहर आला होता. दोघी बहिर्भीना, विशेषतः फ्लॉरिन्सला आपल्याकडे आकर्षून घेऊ इच्छिणारे अनेक तसण तेथे होते. काही काळ तेथे राहून नाईटिंगेल मंडळी फ्लॉरिन्स शहरी पोहोचली. याच शहरात १२ मे १८२० रोजी फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलचा जन्म झाला होता. इथेही संगीत, नृत्याचा मनसुराद आनंद फ्लॉरिन्सने उपभोगला.

फ्लॉरिन्सची दृविधा मनस्थिती

सुंदर इटालियन सरोकारांच्या प्रदेशात भटकून नाईटिंगेल कुटुंब स्वित्झालैण्डमध्ये बिनिव्हा येथे आले. हे शाहर राजकीय निवासितांनी भरलेले होते. फ्लॉरिन्सला आजबंर जगलेल्या आयुष्याहून अगदी वेगळे जग दिसू लागले. हे जग दाढिघ, कट, वैर्य आणि निश्चय यांनी व्यापलेले होते. फ्लॉरिन्सच्या अंतर्मनाने खूप मोठी उसकी घेतली आणि आपल्या कल्पनाविश्वासी झगडून वास्तवातील आव्हानांना सामोरे जाऱ्याची तिची खोल दडलेली इच्छा वर आली.

तिला सौंदर्य, करमणूक यांची आवड होतीच. तिच्या व्यक्तित्वाचा एक भाग विलक्षण शिस्तीचा भोक्ता होता. तिच्या रोजनिशीत उत्साहाबोरच व्यवस्थितपणा दिसून येई.

पार्थेनोपी आणि फ्लॉरिन्स या सुसंस्कृत, लाजाळू तसीही विकाहासूर्यी वाचन, संगीत, भरतकाम यांत आपला बेळ यालवत असत. क्याचित एकादेवेलेस आपल्या इस्टेटीवील एकादशा चांगल्या गरीब कुटुंबाता घेट देत असत. एज फ्लॉरिन्सला याहून बरेच अधिक काही हवे होते. पुण्यक्षम्या श्रीमंत सिवांचे निर्वर्क आयुष्य पाहून ती अगदी उवगली होती.

तारखा आणि बेळ यांच्या व्यवस्थित नोंदी, तसेच ठिकाणे, त्यांमधील अंतरे आणि तेथे आढळलेल्या विशेष गोष्टी यांच्याही नोंदी सापडत. स्वागत समारंभ, नृत्य, चित्रे, देखावे यांबरोबरच गोरगरिबांच्या दुःखांबद्दल, कष्टांबद्दलही ती लिहीत असे. करमणूक, मौजमजा यांनी ती दिसून गेली नव्हती. मुद्रधाची झळ पोचलेल्या दुर्दृशी जीवांच्या यातना तिला कळत होत्या. शिक्षणासाठी तिला सुरोपला नेण्यात आले. तिथे ती संगीत, नृत्य, चित्रकला आणि अभिज्ञात वास्तुशास्त्र याहून बरेच काही जास्त शिकली.

त्या सर्व प्रवासात फ्लॉरिन्सने स्वतःचे असे एक रहस्य जपून ठेवले होते. हे रहस्य तिचे आयुष्य बदलून टाकणारे होते.

७ केन्द्रवारी १८३७ ला तिने एका खाजगी चिद्ठीत

पार्वेनोपीने आपल्या
एम्बलीमधील घरावे काढलेले
विज. हॅम्पशायरमध्ये एका
लहानसा गावात ते प्रासादतुल्य
पर होते. सुंदर बांगडगीने
आणि कुले यांत वावताना
बांज्या बाहेरील दारिद्र्य
आणि दुःखे यांज्या जगाकडे
डोळेझाक करणे फ्लॉरिन्सला
सहज शक्य होते.

समोर : ली हस्ट या
नाईटोल कुटुंबाच्या एका
भव्य बांडगातील खिळकीपाशी
वावत बसलेल्या फ्लॉरिन्सचे
ठैलचित्र. फ्लॉ या पातील
अगदी नम मुलांनी दिसते.
तिच्या मनात बासलेल्या
खळबळीची अंधुक कल्पनाही
कोणाता येत नाही. पण
आतापर्यंत तिचे वाचन किमत
आणि सखोत इतालेले होते.

घराच्या सावलीत

१८३९ मध्ये इंग्लंडला परत आल्यावर फ्लॉरिन्सच्या आयुष्यात
काही विशेष फरक पडला नाही. तिच्या अंतर्गत व्ययेची
तिच्या आईबळिलांना मुळीच जाणीव नव्हती. नाईटोल कुटुंब
आपले जीवन, त्यांची खेळगातील दोन घरे आणि लंडनमधील
घर यांत आलदून पालदून व्यतीत करत असे. जे लोक
फ्लॉरिन्सला भेटत, ते तिचे सोंदर्य, तिचे झळाळते सोनेरी
केस, तिचे मार्दव आणि चारुर्य यांनी प्रभावित होत. तिच्यात
चैतन्य सळसळे. हास्याच्या खळाळत्या लहरीत ती न्हाऊन
निघत असे. मैरिअन ही तिची मैत्रीण होती. तिचा भाऊ हेनी
निकोलसन याला फ्लॉरिन्सरी विवाह करण्याची इच्छा होती
आणि त्यासाठी फ्लॉरिन्सला राजी करण्यासाठी मैरिअन जास्तीत

फ्लॉरिन्सचा तरुणपनचा फोटो.
त्या वेळी आपल्या
कुंडलपासून सुटका करून
पेऊन फ्लॉरिन्स बाहेर पडली
त्या वेळी, लहानपक्कापासून
न्या आयुर्विक राहणीच्या
समाजात ती बाढली त्याकडे
पाठ किऱवू अगदी शाये
कपडे वापरावला तिने सुरुवात
केली.

जास्त प्रयत्न करी. तिची आई केंदी मात्र तिच्याबद्दल बन्याच अपेक्षा बाळगून होती. फ्लॉरिन्सला लंडनमध्ये मोठे घर, गावी मोठी शेतीवाढी मिळेल, थाटामाटात लग्न होईल असे तिला वाटे. ईश्वराचा तो 'संदेश' फ्लॉरिन्स विसरूनच गेली होती. पण जसजसे दिवस सरायला लागले तस्तशी ती त्या संदेशाच्या आठवणीने वेचैन होऊ लागली.

तिच्या काळज्या तश्छ, सुसंस्कृत स्त्रियांनी अगदी शांत असावे, हळुवार वाणावे, सन्मान्य, धार्मिक आणि किरकोळ गोष्टी करत आयुष्य घालवावे अशी अपेक्षा असे. नोकर परातले काम करत. पुरुष बाहेर त्यांचे व्यवसाय सांभाळत. स्त्रीने खरेखुरे काही कार्य अंगीकारण्याची सुतराम् शक्यता नव्हती.

मात्र कामगार वर्गातील स्त्रिया सकाळपासून रात्रीपर्यंत कारखान्यात, भयानक आवाजाने दणाणत राहणाऱ्या वातावरणात पाठ मोठेपर्यंत साखळ्या बनवण्याची कामे करत

होत्या. श्रीमंत स्त्री-पुरुषांचे कपडे शिवून त्यांना मिळणारी मवुरी अत्यल्प असल्याने पुष्कळजणी चरितार्थासाठी वेश्याव्यवसायात ढकलल्या जात होत्या. त्याचे कुणालाही काहीही वाटत नव्हते.

सुखवस्तू स्त्रिया वेगळधारकारे दुःखे भोगत होत्या. त्यांची आयुष्ये संकुचित, निरर्थक आणि कंटाळवाणी होती. त्यांतल्या काहीजणीच कार प्रयत्नांती लेखिका किंवा चित्रकार होऊ शकल्या. एरवी स्त्रियांनी फक्त मुलांना जन्म दद्याचा आणि आज्ञाधारक बायका म्हणून जगायचे. पण फ्लॉरिन्स सुशिक्षित, बुद्धिमान, मानवी जीवनाबद्दल अपार सहानुभूती असलेली स्त्री होती. न संपणाऱ्या रिकामटेकड्या गप्पा, गाणी, पार्वत्यांत तिचा जीव गुदमरून जाई. ती गप्पे राहिली पण दिवसेदिवस उदास होत गेली. अपरिहार्यपणे तिची प्रकृती खालावली. तिच्या दुखण्याचे कारणच कुणालत कलेना. या अकारण उदासीनतेवर इलाज म्हणून तिला लंडनला माय आत्याकडे पाठवण्यात आले. तिचे अधिकाधिक लोकांत मिळकायला मिळेल आणि तिला बरे वाटेल असे सान्यांना वाटले.

त्या वेळी व्हिकटोरिया राणीचा अल्बर्टशी विवाह होणार होता. त्या सगळ्यांचा उत्साही वातावरणात फ्लॉरिन्स सांगीत झाली. बरबर ती बरी झालेली वाटत असली तीरी आत्याचा आत आपला वेळ वाशा जात असल्याची जाणीव तिला कुरतडत होती. तिचे सगळे आयुष्य असेच जाणार होते का?

गणित

काहीतरी भरीव करण्यासाठी मनाची तडफड होई, तेव्हा फ्लॉरिन्सने गणिताचा अभ्यास मुरु केला. त्यामुळे तिच्या गोंधळलेल्या मनाला काहीतरी निश्चित, स्पष्ट आणि शिस्तबद्ध गोष्टीवर मन केंद्रित करता वेऊ लागले. माय आत्याला तिची गरज समजली होती. तिने केंद्रीला पत्र लिहिले, "फ्लो आणि मी सकाळी सहा वाजता उदून शेकोटी पेटवून आरामशीरणे आपल्या कामाला लागतो. आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी जर तिने नेमाने दोन तास काम केले तर दिवसभर ती आनंदात असते."

त्या वेळी आपण काहीतरी उपयुक्त काम करावे अशी तळमळ फ्लॉरिन्सला वाटत होती, त्या वेळी बहुसंख्या स्त्रिया दाखिलात निश्चित होत्या. फ्लॉरिन्सच्या अगदी उलट, अशा जीवनात त्यांना किरकोळ रक्मेसाठी तासन् तास काम करावे लागत होते.

केंद्री नाईटिंगेल, फ्लॉरिन्सची आई, फ्लॉरिन्सचे इतरांना मदत करण्याचे स्वयं तिला कर्याच करले नाही. ती स्वतःच्याच सामाजिक आयुष्यातील आनंदात मग्नूल राहिली.

त्या काळी बन्याचवा पार्थिव
मुक्तीच्या लोकांची असाई
समजूत होती, की प्रथेक
व्यक्तीने कर्ते बगावते ते
पर्येशवराने उभून ठेवले आहे.
श्रीमंतांचा विश्वास होता, की
त्यांची संपत्ती आणि यश
ईक्षणात मान्य आहे आणि
त्यानेच विश्वापूर्वक खुद कामे
करण्यासाठी खालच्या कार्याची
निर्मिती केली आहे.

पण फ्लॉरिन्सच्या स्वभावात आता एक हट्टीपणा येऊ
लागला होता. तोच पुढे तिच्या मुक्तीला कारणीभूत झाला.
ती गणिताला चिकटून बसली.

त्याचा काही उपयोग झाला नाही. तिला परत घरी
आणले गेले. ती अधिकच उदास झाली. पहाटे घंडीत उदून
ती ग्रीक तत्त्वज्ञान आणि गणित यांचा अभ्यास करी.

पण उरलेला सारा दिवस बाबीस वर्षीच्या अविवाहित
मुलीने जसा धालवावा तसाच, म्हणजे इतर सान्यांची फुटकळ
कामे करण्यात जाऊ लागला. तिला स्वतःचे आशुष्य निरर्थक
वाढू लागले.

फ्लॉरिन्स जागी झाली

फ्लॉरिन्सच्या काळात गरीब आणि श्रीमंत यांत मोठी दी

होती. तिच्या बरोबरच्या अनेक लोकांप्रमाणे तिने दुःख,
कटांकडे पाहून डोळे पिटून घेतले नव्हते. एकदा ती गावातल्या
गरीब लोकांसाठी थोडे अन्न आणि पैसे घेऊन गेली होती.
तेहा तिला श्रीमंत लोकांच्या जेवणाच्या टेबलावरील वाया
जाणान्या अन्नाची तीव्रतेने जाणीव झाली.

तिने लिहिले, “दुःख आणि यातना भोगणाऱ्या
माणसांच्या विचारांनीच माझं मन व्यापून टाकलं आहे. मी
दुसरं काही पाहूच शकत नाही. मी पाहते ती सारी माणसं
दादिद्य आणि रोगराई यांनी ग्रस्त आहेत.” आपला या
लोकांना काहीती उपयोग व्यावा असे तिला फार वाटायचे.
पण ती काय करणार? त्या काळी खन्या गरिबांना मदत
करणे योग्य समजले जात नव्हते.

ध्येयसिद्धी

चोविसाब्या वर्षी आपण नेमके काय करू शकू हे तिला
समजले. ती रुणालयात आजारी माणसांसाठी काम करू
शकत होती. आज हे काम अतिशय चांगले आणि कौतुकास्पद
समजले जाते. पण त्या काळी ते सर्वथैव अशाक्य होते.

हे तैलचित्र फ्लॉरिन्सची
सामाजिक पाश्वभूमी दाखवते.
उसांचा सर्वत्र पुढाकार असे.
फ्लॉरिन्सने हुंदर दिसावे किंवा
पुण्याचना करावी वा याणे
म्हणावे एवढीच तिच्याकडून
अपेक्षा होती. ती
स्वयंपाकातसुदृशा लक्ष यालू
शकत नसे. कारज ते नोकारोने
काम होते. हा दुष्ट प्रपात
गोडाचाचा पहिल्या स्विवारैकी
फ्लॉरिन्स एक होती. तिने
विचाहाला नकार दिला. कुंडं
आणि समाजाचासून वेगळे
झाल्याने तिला अतिशय
मनसाप्रद झाला. स्वतःचे योग्य
साध्यासाठी तिने फार मोठी
व्यक्तिगत किंमत मोजली.

(चित्रकार : जॉर्ज स्मिथ)

आल्फसार्वतेन्या आणि व्यसनी परिचारिके व्यवस्था. या वेळी परिचारिकांच्याला असल्य वाईट समज प्रचारात होते. त्या अशिक्षित, आढऱ्यां आणि तिसकरणीय समजात्या जात.

“बहुधा एक काळात एकच परिचारिका असे. इडणे, पुसणे, विस्तव पेटवणे, राख इटकणे, कोळसा घरणे इत्यादी सर्व कामे ती एकत्राने सकाळी सहा ते सम्बळाळी सहायता करत असे. तिला कुठल्यादी ठारापिक सुट्ट्या नाहाया. ही सर्व शारीरिक कष्टाची कामे संपर्ण्यावर मग ती तोग्यांची गुभूचा करू सके. साहजिकच जवळ एखाद्याची जखम साफ करून पटटी बदलायची असेल तेव्हा जो रुग्ण तिला बळिसी देऊ शकत असेल त्याचे काम ती प्रव्यय करी. ज्यांच्याकडे बळिसी दग्धायला ऐसे नसत त्यांना दिवसे दिवस काट पाहायला लागे. कधी कधी तर ते काट पाहातच मरून जात.”

एलिझाबेथ बर्टन,
‘द अर्ली विकटोरियन्स औट होम’ मधून

रुग्णालयात प्रवेशमुद्दा करू नवे असे वाटण्याइतकी परिस्थिती भयानक होती. तेथील व्यवस्था वाईट होती. रुग्णालये खूप अंधारी आणि घाणेरडी असत. विविध रोगांचे रोगी एकाच कक्षात, किंत्येकदा तर एका पलंगावरही कोंबलेले असत. पाय मोडलेला एखादा रोगी एखाद्या क्षयाच्या रोग्याशेजारी एकाच पलंगावर दिसणे नवे नव्हते. रुग्णालयाच्या लाकडी जगिनी कधी पुसल्या जात नव्हत्या. भिंतीवर ओल आणि बुरशी जमत होती. रोगांचे मित्र, नातेवाईक रुग्णालयात चोरून दारू आणत. विळाने गलिच्छ होते. एक रोगी गेल्यावर दुसरा यायच्या आत चादरही बदलली जात नसे. शस्त्रक्रियांच्या आधी डॉक्टर हात घूत नसत. अंगावरचे कपडे खराब होऊ नवे म्हणून अनेक शस्त्रक्रियांसाठी असंख्य वेळा वापरून रक्ताळलेला एकच एक कोट ते पालत. परिचारिका दयाशील असण्याएवजी व्यसनी, असव्याच्छ आणि निष्काळजी म्हणूनच प्रसिद्ध असत. लोक त्यांच्याकडे तिसऱ्याराने पाहात. कुठल्याही प्रतिष्ठित स्त्रीला अशा जागांचे दर्शनही घडत नसे. फ्लॉरेन्सने याचा उच्चाराही परात करणे शक्य नव्हते.

पहिले पाऊल

१८४४ च्या उन्हाळ्यात डॉ. सॅम्युअल हॉवे नावाची एक दानशूर व्यक्ती त्या कुटुंबात राहायला आली. फ्लॉरेन्सने त्यांचा सल्ला घेतला. “तिच्यासारख्या प्रतिष्ठित स्त्रीला परिचारिका होणे कधी शक्यच नाही का?” त्यावर ते म्हणाले की “हे फार कठीण आहे खो. पण जर तुम्ही हे करू शकलात तर फारच उत्तम!” त्यामुळे फ्लॉरेन्सला प्रोत्साहन मिळाले. पण तीरीही एक वर्ष गेल्यावर तिच्या लक्षात आले, की एखाद्या शुश्रूषागृहात जाऊन तिला शुश्रूषा करायचे शिक्षणच घ्यायला होवे. तरच ती हे काम नीट करू शकेल.

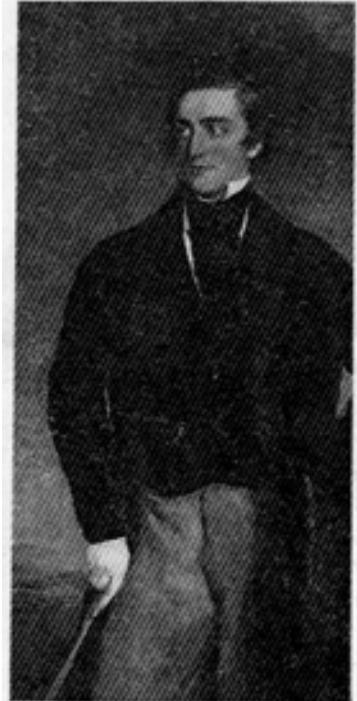
तिच्या आईला तिचा हा विचार ऐकून भयकर घक्का बसला. पार्थी वेभान झाली. त्यांची फ्लॉरेन्स आणि रुग्णालयात! अशक्य!

फ्लोचा संघर्ष सुरु झाला

सन १८४५ मध्ये फ्लो योंग निराश झाली होती. मैत्रिणी आणि कुटुंबीयांनी खूप आग्रह केला, तरीही तिने हेनी निकोलसनच्या विवाहाचा प्रस्ताव स्वीकारला नाही. आता तिने आपला व्यवसाय मुरु करायचे ठरवले होते. गुप्तपणे तिने रुग्णालयांचे अहवाल वाचायला मुरुवात केली. रुग्णालये कशी चालवली जातात आणि त्यांचा कारभार सुधारण्यासाठी काय करायला होवे याची निवेदने बिघून मिळतील तिथून आणून ती वाचू लागली. भल्या पहाटे उदून ती अखंड वाचन करी आणि लिहीत राही. आपल्या मित्रमैत्रिणीची आजवी करून ती जर्मन, फ्रेंच रुग्णालयांबद्दल बारीकसारीक माहिती मागवून पेई आणि त्यांचा अभ्यास करत राही.

सकाळी न्याहारीच्या वेळेस ती कागद बाजूला सारून, केस विंचरून खाली पेई. तिच्या या गुप्त अभ्यासाची कोणालाच कल्पना नव्हती. ऑक्टोबर १८४६ मध्ये तिच्या एका मैत्रिणीने तिला जर्मनीतील कैसरवर्ध येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ डिकोनेसीस या संन्यासिनीसारख्या स्क्रियांच्या संस्थेची

सिडनी हर्बर्ट

आयुष्मभर फ्लॉरेन्सचा तो
एकनिष्ठ मित्र होता.
मुद्रप्रसंस्किव महणून त्याने
फ्लॉरेन्सला क्रिमिजन
मुद्दाच्या वेळी बाहेर पडून
परिचारिक बमवायला
सांगितल्या. तिच्याकरोबर तो
अऱ्हरशः आयुष्म सरेपर्हूत
काम करत राहिला.

माहिती कळवली. तेथे सन्माननीय धार्मिक स्त्रिया आजारी माणसांची सेवा करत. ही अंधारातील एक प्रकाशाची तिरीप होती. अशा ठिकाणी जायला तिच्या आईने नवकीच परवानगी नाकारली नसती. तरीही ती बोलायला घजावली नाही. गुप्तपणे अभ्यास करणे आणि स्वतःच्या निराशेशी झगडणे यामुळे ती आजारी पढू लागली.

रोमला परत

सन १८४७ च्या शेवटी सत्तावीस वर्षांच्या बयाला फ्लॉरेन्स वैफल्यग्रस्त झाली. चार्लस आणि सेलिना ड्रेसेन्हिंज या तिच्या स्नेहांची तिला रोमला पाठवून दिले. जागेत बदल झाला तर तिला बरे वाटेल असे त्याना वाटले.

तेथे सहा महिन्यांत फ्लॉरेन्सला पुष्कळ बरे वाटले. तेथेच तिची सिडनी हर्बर्टशी ओळख झाली. पुढे त्यांच्यात दाट मैत्री झाली. दोघांनी मिळून पुढे खुपच मोठे कार्य केले.

रोमग्रामे फ्लॉरेन्सने बराचसा वेळ एका चांगल्या चालवलेल्या अनायालयामध्ये घालवला आणि ते कशा पद्धतीने चालवले जात होते याबद्दलच्या नोंदीही तिने करून ठेवल्या.

तरीही घरी परत आल्यावर तिची सुटका नव्हतीच. ती आपल्यासारखा आयुष्मक्रम का स्वीकारत नाही, हे तिच्या आई आणि बहिणीला कळत नव्हते.

विवाहास नकार

सन १८४९ मध्ये निराशेने ग्रासल्यामुळे तिने आत्महत्या करायचे ठवले. मैरिअनच्या भावाला तिने सहज नकार दिला. पण याच वेळी १८४२ मध्ये भेटलेल्या रिचर्ड मॉकटन मिलनस बद्दल तिला विलक्षण ओढ वाढ लागली होती. तो बुद्धिमान होता.

पण फ्लॉरेन्स समजून चुकली होती, की विवाह तिच्या घेयाच्या आड येणार होता. मोठ्या मुश्किलीने तिने त्याचा

विवाह प्रस्ताव नाकारला. ती स्वतःच खुचून गेली. तिची आई विलक्षण संतापली होती.

व्याधित मनाने फ्लॉरेन्स इजिप्तच्या प्रवासाला निधाली. इजिप्तमध्ये तिने नव्याने निश्चय केला. जुलै ३१ ला ती जर्मनीत कैसरवर्ध येथे आली. तेथील चर्चच्या धर्मगुरुने युरोपभर प्रवास केला होता. चांगल्या योग्य परिचारिकांची कार गरज आहे हे त्यांनी जाणले होते. त्यांनी एक रुग्णालय उघडले होते. ते विचारत, “आमच्या तरुण ख्रिश्चन स्त्रिया लोकांची सेवा करायला पुढे येणार नाहीत का ?” तिथल्या धार्मिक वृत्तीच्या स्त्रियांना रोम्यांची शुश्रूषा करताना पाहून पंथरा दिवसांत फ्लॉरेन्सला आपल्या घ्येयाप्रत पोचण्याचा विश्वास मिळाला.

कैसरवर्धच्या या महिलांवर एक पत्रक लिहिण्याची तिला स्फूर्ती झाली. समविचारी स्त्रियांनी आपला वेळ आणि विचार चहायाठ्यांमध्ये वाया न घालवता काम करावे यासाठी ती प्रयत्न करू लागली. ३१ ऑगस्टला ती तिचे लाडके घुबड ॲथेना याला खिशात सुरक्षित ठेवून उत्साहाने घरी पोहोचली.

‘गरिबांचा डॉक्टर’ जे, तिझोनार्दी एक तळकालीन चित्र. वाईट थे आणि कारखानातील कामाचे खूप तास यामुळे शहरातील लोकांना गंभीर स्वरूपाचे आवार होत असत. या डॉक्टरसारख्या माणसांच्या कामाने फ्लॉरेन्सला गरिबांच्या मदतीसाठी आयुष्म वेचण्याची प्रेरणा झाली.

शक्य होई तेवा फ्लॉरिन्स गुप्तपणे रुग्णासाठी भेट देई. एकाच अंधरुगात दोन माणसे झोपलेली असणे हे शक्य नेहमीचे तो होते. सर्व प्रकारच्या रोगांचे तोणी एकाच पालोडणा, अव्यवसित कक्षात कोंबेलेते असता. तेथे इतकी दुर्गी पसरलेली असे की किलयेकदा अल्लरे शिंपडाऱ्याची लागत. डॉक्टर तर नाकावर रुग्णाल ठेवून किलत. फ्लॉरिन्स नाईटोलने नंतर अचूकपणे लिहिले होते, 'रुग्णांना अपाय होणार नाही असे वातावरण हीस्पिटलस मध्ये असणे असंत गरजेवे असते.'

घरच्या स्वागताने तिच्या उत्साहावर विरजण पडले.

पार्थे नेहमीप्रमाणे बेखानपणे ओरढू लागली. फैनीने तिच्यावर आगपाखड केली नि सांगितले, "पुन्हा कैसरवर्धचा उल्लेखही होता कामा नवे. तुझ्यामुळे सगळधा घराला काळोखी फासली गेली आहे." पण तिला कलून चुकले होते, की आपण जरी प्रवत्लांची पराकाढा केली तरीही आपली मुलगी आपल्याला हवे तसे बागणार नाही.

पार्थेबरोबर सहा महिने

फ्लॉरिन्स आता तीस वर्षांची झाली होती. १७ वर्षांच्या वयात तिच्या कानी जी ईश्वरी हाक आली होती, तिच्या जवलपासही ती नव्हती. तिचे घ्येय फार दूर होते.

तुम्हांला बाटेल की तिच्यासारख्या मोठ्या सुशिक्षित, जबाबदार स्त्रीने लढा दधायला हवा होता. पण तो काळ १८५० चा होता. १९५० किंवा १९९० चा नव्हता. मध्यमवर्गांय विकटोरिअन कुटुंबात अविवाहित मुलींना आपल्या आईवडिलांच्या घाकातच राहावे लागे.

आता परिस्थिती अधिकच विघडली. पार्थे नेहमीच संतापाने बेखान व्यायाची, आजारी पडायची. आईवडील महणू लागले, 'फ्लॉरिन्सला काही दयामाया नाही. आपल्या आजारी बहिणीबद्दल तिला काही वाटत नाही. ती स्वतः वर्षभर स्वतंत्रपणे भटकून आली होती. पण पार्थेचे काय? आता निदान पुढे सहा महिने तरी तिने स्वार्थ सोडून पार्थेबरोबर राहावं.' आणि फ्लॉरिन्सने मान तुकवली.

सहा महिन्यांनी त्या गुलामगिरीतून सुटल्याबरोबर फ्लॉरिन्स, सिडनी हर्बर्ट आणि त्याची पत्नी यांच्याकडे राहावला गेली. तिच्या गृहस्थानाच्या निर्णयाला त्यांनी पाठिंबा दिला आणि तिला परिचारिका होण्यास प्रोत्साहन दिले. डॉ. एलिझाबेथ ब्लॉकवेल या पहिल्या महिला डॉक्टरशी तिचा परिचय झाला. स्त्रीने जर आपल्याला काय करायचे आहे ते निश्चित केले, तर ती फार मोठे यश मिळवू शकते हे तिच्याकडून फ्लो शिकली. आपल्या घ्येयासंबंधी आपल्याला अखेरचा निर्णय घ्यायला हवा हे तिने जाणले.

पहिली गोष्ट तिने जाणली, की तिचे कुटुंब तिच्या महत्त्वाकांक्षेला कधीच मान्यता देणार नाही. जून १८५१ मध्ये तिने रोजनिशीत लिहिले, 'मी त्यांची सहानुभूती मिळवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण ते झालं नाही, याचं मला फार वाईट वाटत. आजपर्यंत मला लहान मुलासारखं वागवलं गेलं तसेवा वागवू घेतलं.'

यानंतर दोनच आठवड्यांनी तिने कैसरवर्धला जाण्याची योजना आखली. ती नक्की कुठे आणि का जाणार आहे हे तिच्या आईवडिलांनी तिला कोणाला सांगू दिले नाही; पण ते तिला थांबवूही शकले नाहीत.

कैसरवर्धमध्ये

इथले आयुष्य फारच खडतर होते. अन्न अगदी साधे आणि थोडेसेच असे. विद्यार्थिनींना पहाटे पाच वाजता उठावे लागे. जेवणासाठी फक्त दहा मिनिटे मिळत. दिवसातून अनेकदा जमिनीवर गुडधे टेकून देवाची प्रार्थना करावी लागे. पण आयुष्यात कधी नाही इतकी फ्लॉरिन्स आता आनंदात होती. अखेर तिला जे करावेसे वाटत होते ते तिला करायला मिळाले.

फ्लॉरिन्सला आता स्वतःच्या आयुष्याला अर्थ प्राप्त झाल्यासारखे वाढू लागले. तिने आपल्या घरी पत्र लिहिले "मला थोडा वेळ द्या. माझ्यावर विश्वास ठेवा. मला मदत करा. मला तुमचे आशीर्वाद हवेत." पण तिच्या आइने आणि बहिणीने उत्तर पाठवले नाही. फ्लॉरिन्सने पुन्हा कधीही त्यांच्याकडून मदतीची वा समजूतदारपणाची अपेक्षा केली नाही.

कॅसांड्रा

कैसरवर्धहून आई आणि बहीज फ्लोला परत घेऊन आल्या. लंडनच्या एका हॉस्पिटलमध्ये रुग्णसेवेचे, शुश्रूसेचे विशेष शिक्षण घेण्याची तिची योजना होती. पण घरी तिच्या वडिलांना डोळांच्याच्या विशेष इताजासाठी परागावी जाणे आवश्यक होते. फ्लॉरिन्सने आपल्याबरोबर राहावे अशी त्यांची इच्छा होती.

"उलीरा विवाह होणे, विवाहाचे प्रमाण कर्या असणे, पुढी आणि स्वलंतर यांनुसे, काय करण्यासारख्या आटोकाट प्रयत्न केला. पण ते झालं नाही, याचं मला फार वाईट वाटत. आजपर्यंत मला लहान मुलासारखं वागवलं गेलं तसेवा वागवू घेतलं."

यानंतर दोनच आठवड्यांनी तिने कैसरवर्धला जाण्याची योजना आखली. ती नक्की कुठे आणि का जाणार आहे हे तिच्या आईवडिलांनी तिला कोणाला सांगू दिले नाही; पण ते तिला थांबवूही शकले नाहीत.

महेलीन मैसन, 'अ विस्तोरिअल हिस्ट्री ऑफ नॅरिंग' मध्ये

"माझे वा जगात काय काय आहे आणि वा विवाहाचात मी काय केले आहे? 'डॉटर अंड होम' हे पुस्तक व मॅकिन्टॉर्ची दोन प्रकारणे वडिलांना आणि सिदिलका एक खंड आईला काळून दाखवला. सात स्वरचना पाठ केल्या. पुढील पत्रे लिहिली. वडिलांबरोबर थोडदोड केली. आठ ठिकाणी घेटी दिल्या. गप्पा मासल्या. बस्स संपले."

फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल, तिच्या बहीमूळ, १८५६

फ्लॉरेन्सचा एक तस्मानवा कोटो. ती लाजावू, नम्र आणि दणावू होती. पण स्वकुंडबाई संवर्चन्या काळजात ती कठोर व निश्चयी बनली. या दृढनिश्चयाचा पुढे तिला तिच्या चळवळीत उपयोग झाला.

ती तिला मोडवेना. पण या प्रवासात एक मोठी गोष्ट घडली. तिचे शुश्रूषा कौशल्य अनुभवल्यामुळे बडिलांचा तिला पूर्ण पाठिंबा मिळाला.

या काळात तिने 'कैसौऱ्हा' नावाचा लेख लिहिला. यात तिने सुखवस्तू घरातील मुलीच्या एका दिवसाचे वित्रण अतिशय कडवटपणे केले होते. आपल्याला हवे ते करण्याची असर्वता, कधीही एकटेपणा न मिळणे याची खांत त्यात होती.

पुन्हा एकदा पेचात

पुन्हा एकदा कुंदुंबाच्या गुंत्यात अडकलेल्या फ्लॉरेन्सने स्वतः प्रोटेस्टंट असूनही रोमन कैथलिक चर्चाच्या प्रमुखाला सल्ला विचारला. 'कैथलिक सिस्टर्स ऑफ चॅरिटी' यांनी चालवलेल्या हॉस्पिटलात तिने जावे' असे त्यांनी सुचवले.

आई व बहिणीचा विरोध पूर्विकाही तीव्र झाला. पार्थेला मोठाले अपस्माराचे झटके येऊ लागले.

पार्थेला शेवटी राणीचे डॉक्टर जेम्स क्लार्क यांना दाखवण्यात आले. पार्थे त्यांच्या देखरेखीखाली स्कॉटलॅण्डमध्ये राहिली. डॉ. क्लार्कनी विचारपूर्वक निष्कर्ष काढला, की पार्थेपासून फ्लॉरेन्सला दूर ठेवायला हवे. पार्थेला स्वतःला जगता आले पाहिजे. बहिणीसाठी फ्लॉरेन्सला घर सोडावे लागले.

फ्लो स्वातंत्र्यासाठी झागडते

फ्लोने पॅरिसिला जाऊन 'कैथलिक सिस्टर्स ऑफ चॅरिटी'च्या स्नानालयामध्ये छिसी मठवासिनी महणून राहायचे ठरवले. पण ती त्यांच्याहून वेगळी राहात होती. तयारीसाठी तिला एक माहिना होता.

आतापर्यंतच्या तिच्या साठलेल्या सर्व शक्ती कायांनिवत

झाल्या. तिने रुणालये, शुश्रूषागृहे, भिक्षेकी गृहे यांना भेटी दिल्या. डॉक्टर्स प्रत्येके रोगाच्या रोम्यांची तपासणी कशी करतात ते पाहिले, शस्त्रक्रिया पाहिल्या.

तिने रुणालयांना फ्रेंच, जर्मन आणि इंग्लिश भाषांतून प्रश्नपत्रिका पाठवल्या. त्यांच्या उत्तरांची तुलना करून तिने स्वतःची टिप्पणी, नकाशे, यादचा बनवल्या. तिने गुप्तपणे पूर्वी केलेल्या अभ्यासाचा आता उपयोग होऊ लागला. ती या क्षेत्रात प्रवीण झाली. शिस्तप्रियता, संशोधन आणि निर्णय घेण्याची क्षमता या तिच्या गुणांचे फळ दिसू लागले.

फ्लॉरेन्सची पहिली नोकरी

१८५३ मध्ये तिने लंडनमधील अडचणीत सापडलेल्या रुण सित्रियांची काळजी घेणाऱ्या संस्थेत व्यवस्थापक महणून नोकरी स्वीकारली. या संस्थेची तिला पुनर्बन्धना करायची होती. आयुष्यात प्रथमच तिला व्यावसायिक कौशल्याचे काम करण्याची संधी मिळाली. या बातमीने आई आणि पार्थे संतापाने आजारीच पढल्या. पण बडिलांनी मात्र तिला स्वतंत्रपणे नीट जगता यावे महणून दर महिन्याला काही रुक्म पाठवण्याचे आश्वासन दिले. कौंडविक विरोधाला न जुमानता, फ्लोने लंडनमध्ये स्वतःसाठी घर घेतले. आता ती स्वतंत्र स्त्री झाली होती.

१, हालें स्ट्रीट

ऑगस्ट १८५३ मध्ये तेहतीस वर्षांच्या फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलचा खन्या अवधीन व्यावसायिक पेशाला आरंभ झाला, तो १ हालें स्ट्रीट, लंडन येथील 'इन्स्टिट्यूशन फॉर द केअर ऑफ सिक जंटलविमेन' या संस्थेच्या व्यवस्थापक पदामुळे. फक्त दहा दिवसांत फ्लॉरेन्सला एका रिकाम्या घराचे प्रशस्त रुणालयात रूपांतर करायचे होते.

प्रत्येक मजल्यावर नळाने गरम पाणी पुरवले जाऊ लागले. स्वयंपाकघरातून वरच्या मजल्यावर अन्न आणण्यासाठी

"सर्वसाधारणपणे नियम मजून परिचारिका रोगांना स्नान यासील नसत, त्यांचे पाय प्रूत नसत. फार कष्टाने आणि खूप पाझीने बोंबधर पाणी त्यांचे हात आणि बेहडा टिप्पण्यापुढीत त्या देत असत. न्या विडान्यावर रुण झोपला असेत त्याच चाढीवर पुन्हा नवा रुण झोपवणे ही पद्धतच होती. बहुता काढ्याने भरलेल्या नादधा असत. त्या ओलसर, दमट असत आणि त्या क्वचितच स्वच्छ केल्या जात."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल, १८५१ मध्ये एका रुणालयास घेट दिली असलाना.

“ही समिती आणंत आणि
मान्यकर स्वी-पुरुषांची
बनलेली होती. या नव्या
व्यवस्थापिकेता काम
करताना पाहून ते
आश्वर्यवकित झाले.
तिच्या मागण्या क्रांतिकारक
होत्या. विविध रुग्णालयांना
आणि संस्थांना तिने
दिलेल्या घेठी जरी लहानला
असल्या तरी तिचे
तलवारीसारखे धारदार मन
आणि सूक्ष्म निरीक्षण यांनी
रुग्णासवेत किंतु प्रकारे
सुधारणा करता घेऊन याचा
आडाचा येतला होता. ती
सूदधिमान व्यवस्थापिका
होती. ती स्वतःच्या मागणी
जात असे. तिच्या विशेषण
प्रथांची कायाने तंद्रापित
झालेले समितीचे सभासद
तिला स्वतःच्या विचाराने
काम करू देत असत.”

मंडेलीन मेसन
'अ पिक्टोरिअल हिस्ट्री ऑफ
नसिंग' मधू.

उद्वाहनांची व्यवस्था करण्यात आली. परिचारिकांना बोलावणे
रुग्णांना सोपे जावे महणून घंटा बसवण्यात आल्या.

सगळा नोकरवर्ग घाईगढबळीत होता. पुनर्वचना होणार
हे माहीत होते, पण ती इतकी आणि अशी असेल याची
त्यांना कल्पना नव्हती. या बाबतीत फ्लॉरिस किंटोरिअन
युगाच्या फार पुढे होती आणि तिच्या सहनशीलतेने तिला
एक गोष्ट शिकवली होती- कुणाकदूनही नकार घ्यायचा
नाही.

फ्लॉरिसच्या या असल्या मागण्या पाहून ‘हिला
बोलवण्यात आपण चूक तर केली नाही ना?’ असे समितीच्या
सदस्यांना वाढू लागले. पण तिच्याकडे आकडेवारीसह
वस्तुस्थिती होती. या गोष्टी व्यायलाच पाहिजे होत्या.
कुंदुंबाच्या बंधनातून मोकळी झालेली फ्लॉरिस अत्यंत
दृढनिश्चयी बनली होती. तिच्या योजना स्पष्ट होत्या. अनन्याची
कोठी, कापडांची कपाटे यांची तपासणी ती स्वतः नियमितपणे
करत असे. तिला फसविणे कोणाला शक्य नव्हते.

खंबीर वाटचाल

हिसोब तपासनिसांनी तिला दर आठवड्याला हिसोब
दाखवायचे नाकारले. ‘ते दाखवले गेले पाहिजेत’ असे तिने
कठोरपणे सांगताच ते हिसोब दाखवू लागले. कोणतीही गोष्ट
तिच्या दृटीने क्षुल्लक नव्हती. उंदरानी कुरतडलेल्या चादी,
गलिच्छ उमा, मोडवया सुर्च्या या सर्वांची हकालपट्टी झाली.

जुन्या पडदधांच्या स्वच्छ चादी करण्यात आल्या. असंख्य झाडू, ड्रश, फरशा पुसायची कढकी आणली गेली. हॉस्पिटलच्या स्वयंपाकघरात मुंगावे करण्यात येऊ लागले. ते
दुकानाच्या किंमतीच्या एक चतुर्थीश किंमतीत तयार झाले. कामचुकार नोकरांची हकालपट्टी झाली. नवे कामसू नोकर
आले. योग्य प्रशिक्षित परिचारिका शोधणे हेच काम फार
अवघड होते.

किंत्येकदा तिला अप्रिय निर्णय घ्यावे लागले, पण ती
स्वतः मात्र अतिशय आनंदात होती.

तिच्या कठोर कर्तव्यनिष्ठेला लोक घावरत, तरीही

तिच्यावर प्रेम करत असत.

अनेकदा रोग्यांचे गार पडलेले तळपाय ती घासून देई.
अनाथ स्त्रियांविषयी तिला सहानुभूती वाटत असे. स्वतः पैसे
खर्च करून ती त्यांना हवापालटासाठी पाठवत असे.

फ्लॉरिस हे एक अद्भुत नवल होते. ती अतिशय प्रेमल
परिचारिका होती, तिच्या निर्विकार वाटणाऱ्या स्वभावामुळे
लोक तिला घावरत. आई आणि बहिणीच्या आत्मवित्तिक
भावावशेतेने तिच्यातला हळवेपणा नाहीसा झाला होता. हळवेपणा काही कार्यक्षम रुग्णालय बनवू शकणार नव्हता.

धोड्याच दिवसांत फ्लॉरिस त्या विषयातली तज्ज्ञ महणून
ओळखली जाऊ लागली. इंग्लिश रुग्णालयांमध्ये कुठल्या
उणिवा आहेत याचा तिने विस्तृत अहवाल त्यावर केला.
यासाठी तिने खूप संशोधन आणि अभ्यास केला होता.

घरच्या सततच्या हरकतीना न जुमानता १८५४ च्या
अखेरीस तिने शेतकऱ्यांच्या मुलींना परिचारिकांचे शिक्षण
देण्याची योजना आखली.

ज्या देशातल्या स्त्रियांना बाहेरचा श्वासही मोकळेपणाने
येता येत नव्हता, त्या देशात फ्लॉरिस पुरुषांच्या बरोबरीने
काम करत होती.

क्रिमिअन युद्ध

या काळात संपूर्ण इंग्लंड देश ब्रिटिश सैन्याच्या क्रिमिअन
युद्धातील विजयाची वजने वाचत होता. फ्रान्सचा
तुर्कस्तानबरोबर जो मैत्रीचा तह झाला होता त्याला सहकार्य
देण्यासाठी फ्रान्सच्या रशियाबरोबरच्या युद्धात इंग्लंड उत्तरले
होते. सेबास्टोपोलजवळील सैन्याच्या विजयाची वार्ता वाचताना
आपण धोड्याच दिवसांत या सैन्याला जाऊन मिळणार आहेत
असे फ्लॉरिसला स्वप्नातही वाटले नसेल. रशियन सैन्याशी
लढण्यासाठी नव्हे तर रोगाई, अव्यवस्था, घाण आणि थंडी
यांच्याशी लढण्यासाठी तिला जावचे होते.

पुढच्या काही वर्षांत फ्लॉरिस नाईटिंगेलची बुद्धी, धैर्य
आणि निश्चय यांची कसोटी लागणार होती. यामुळे लोकांची

यांच्याकडे नव्हे तर एकूण स्वियांकडे पाहण्याची दृष्टी बदलाणार होती.

सर्वच युद्धांगमाणे याही युद्धात भयानक आणि अनाडायी असे मृत्यु होणार होते. वाईटातून चांगले एवढेच झाले, की सामान्य सैनिकांबद्दल आदर निर्माण होऊ लागला आणि सर्व मिलिटरी व इतर हॉस्पिटल्स ज्या पदधरीने चालविली होती त्यात दूरगामी मुथारणा घडून आल्या.

क्रिमिअन युद्धात हातप्रत दिवा घेऊन जखमी सैनिकांत फिरणारी 'लेढी विश्रृंथ द लॅम्प' या नावाने फ्लॉरिन्स इतिहासात अजगामर झाली.

१८५४ मध्ये ब्रिटनची समजूत होती, की ब्रिटिश सैन्याचा कोणीही पराभव करू शकत नाही. ते जगातील सर्वोत्कृष्ट सैन्य होते. त्यांना काळज्ञा समुद्रातील क्रिमिअन सामुद्रधुरीकडे नेण्यासाठी जहाजे सन्ज झाली होती. चकचकीत गणवेष घातलेले सैनिक जहाजांकडे चालत होते. त्यांच्यापुढे लक्षकी बैंड वाजत होता.

२४

पण या पणक्रमी सैन्याचा पाढाव होणार होता, दुसऱ्या सैन्याकडून नव्हे तर रोगाई, अव्यवस्था, भूक आणि थंडी यांच्याकडून.

जून महिन्यात वेढघात अडकलेल्या तुकांना सोडवण्यासाठी ब्रिटिश सैन्य उत्तरेकडे नियाले. छावणी टाकण्यासाठी निवडलेली जागा कॉलन्याचे उगमस्थान म्हणून प्रसिद्ध होती. उतरताक्षणीच रोगाची साथ मुरु झाली. कित्येक सैनिक मेले. त्यांना समुद्रात फेळून देण्यात आले. तीन आठवड्यांत सैन्य म्हणून ते कुचकामी ठरले.

ब्रिटिश सैन्याने नंतर आपले लक्ष सेबास्टोपोलकडे बळवले. पूर्ण सैन्य आणि त्यांचे साहित्य घेऊन जाण्यासाठी पुरेशी जहाजे नसल्याने त्यांनी प्रथम फक्त सैनिकव पाठवावचे ठरवले. त्यांचे तंबू, स्वयंपाकाचे साहित्य, औषधपाणी, अंधरुणपांधरुण सर्व मागे राहिले.

तीन दिवसांत पोहोचण्याएवजी जहाजांना सात दिवस लागले. अन्यायावाचून सैनिक ठडफळू लागले आणि त्यातच कॉलन्याचा घुमाकूळ मुरु झाला. घाणेड्या डबक्यातले साठलेले पाणी पिऊन सैनिक आव, हगवण असल्या दुखाऱ्यांनी उथळण्यावरच आडवे पडले.

गजवेशातील सैनिकांना स्वियांनी निरोप दिला. क्रिमिअन्या युद्धावर नियालेल्या सैनिकांना गैरवावजी आत्मविश्वास होता. पोचल्यानंतर एक आठवड्याच्या आत पहिली लद्दाई मुरु होण्यापूर्वीच रोगामुळे हवाराहून बास्त सैनिक मरज पावले.

विजयाची वेदना

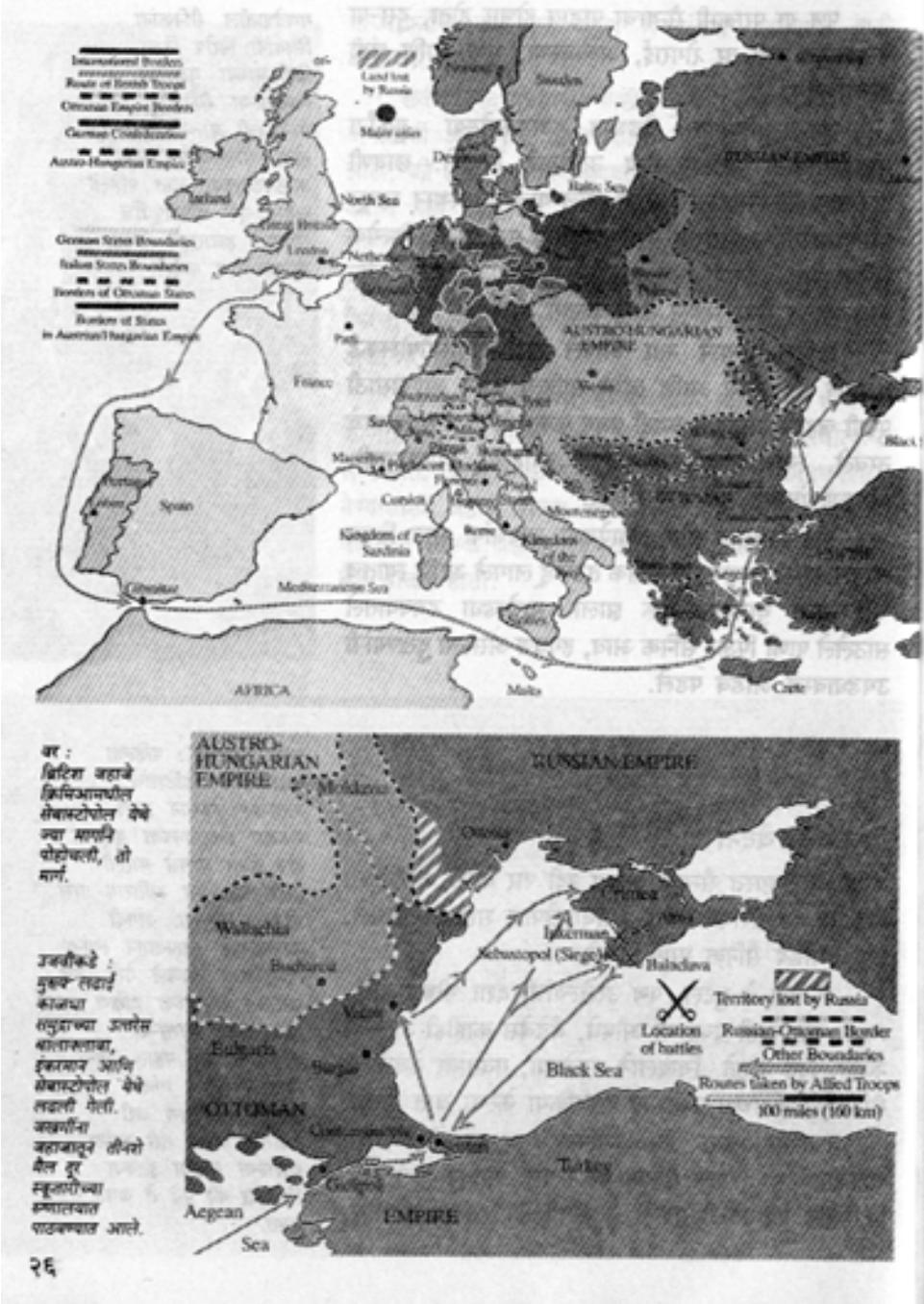
अशा या रोगाप्रस्त सैन्याने अल्पा नदी पार केली. वादवाला तोंड देत देत रशियन सैन्याला सेबास्टोपोल शाहरात ढकलले. यात असंहय सैनिक मरण पावले.

जे मेले ते सुटले. पण उलेल्यांची दशा भीषण होती. त्यांना कसल्याही प्रकारची औषधे, बैंडेजेस काहीही उपलब्ध नव्हते. दिवे नव्हते. चिखलाने भरलेल्या, गवतावर ठेवलेल्या सैनिकांवर चंद्राच्या प्रकाशात शस्त्रब्रिन्द्या केल्या जात होत्या.

त्यानंतर, फक्त २५० सैनिक मावू शकतील अशा जहाजात १५०० रुण सैनिक भरून परत पाठवून दिले गेले. क्रिमिअन युद्धातली एकही बंदुकीची फैर झाडण्याआधीच,

स्पौर तळाला : पहिल्या लडाक्यांपांचे ब्रिटिशांचे अतोनात तुकसान झाले. एकव्या इकरायानव्या युद्धात दोन हवार माणसे मारली गेली. जखमींना अविश्वास त्रास घोगवा लागला. अगदी कम्पवलांड तरायाहून त्यांना किनान्यावर आणले गेले. तेथे काळज्ञा समुद्राच्या दक्षिण किनान्यावर जाणाऱ्या जहाजाची जट पहात त्यांना कित्येक दिवस थांबवे लागले. काहीजण जटी प्रवासात जगले तरी त्यांना झालेल्या जखमा इतक्या चिपकल की युद्धे ते जगत नसल.

२५

हॉस्पिटल रुग्णांनी भरु लागले. हे सर्व सैनिक कॉलन्याच्या साथीने जर्जर झाले होते.

या सैनिकी हॉस्पिटलमध्ये अन्यपाणी नव्हते, अंदरून, पांधरूण नव्हते. योडेसे डॉकटर्स होते, पण शस्त्रक्रिया करण्यासाठी टेबल नव्हते. उपडया जमिनीवर अर्ध्यामुद्धा पांधरूणात गुंडाळलेले, रक्तबंबाळ, घाणीने माखलेले सैनिक क्षीण आवाजात पाण्यासाठी याचना करत होते.

आधाडीवरची वातमी

अनुभवी सैनिकांना हे नवे नव्हते. पण उरलेल्या ग्रेट ब्रिटनला ही घटना कळली तेव्हा त्यांना प्रचंद घक्का बसला. काही तरी करायला हवे होते. तातडीने ! फ्रान्सकडे जास्त डॉकटर्स व परिचारिका होत्या. ब्रिटनकडे कोणीच नव्हते. या असल्या परिस्थितीवर, नियंत्रण ठेवून दुःखितांची सेवा कोण वरे करू शकेल ?

युद्धसचिव सिडनी हर्बर्ट हा फ्लॉरेन्सचा जुना विश्वासू मित्र होता. त्याच्या दृष्टीने या सगळ्याला एकच उपाय होता — फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल. तिने १५ ऑक्टोबरला परिचारिकांचा एक संघ बरोबर घेऊन ताबडतोब स्कूलारीला हजर व्हावे, अशा आशयाचे पत्र त्याने फ्लॉरेन्सला लिहिले.

हे कार्य तीच करू शकेल, हे फ्लॉरेन्सलाही माहीत होते. तिने हेच कार्य करावे अशी ईश्वरी इच्छा होती.

विशेष म्हणजे या वेळेस तिला घरच्या मंडळीचाही पाठिंबा मिळाला.

हर्बर्टचा प्रस्ताव तिने मान्य केला. चौतीस वर्षांच्या फ्लॉरेन्सची तुर्कस्तानातील ब्रिटिश जनरल हॉस्पिटलातील महिला परिचारिका संघाची व्यवस्थापिका महणून नेमणूक झाली. तिच्याबरोबर चालीस परिचारिकांना पाठवण्याचे उरले. तशा चालीस योग्य परिचारिका मिळाऱ्येही कठीणच होते. कशातीरी तिने अढतीस जणी गोळा केल्या. त्यातल्या काही

“शिवाय तेचे सैन्याच्या
रुणालयांचा प्रश्न होता.
खारे तर तसा काही प्रश्न
नव्हताच. कासण तसी
रुणालयेच नव्हती.
वॉटर्सनवळ जशी लदाई
झाली तशी शहराजवळ
लदाई झाली तर नागी
रुणालये उपलब्ध होती.
पण ती जखाची आणि
मरणासन्न सैनिकांच्या
येणाऱ्या प्रचंद ओपाला
सामान्यून घ्यायला कारव
अपुरी, लहान पडत.
शिवाय तिचे सैन्याच्या
परिचारिका नव्हत्या. काही
नोकर तिचे असले ती
बोलसे सेवानिवृत्त होते. ते
म्हातारे आणि दुवळे
असल्याने स्ट्रेचर उचलणे
त्यांना शक्य होत नसे.”
एपिझोडेच वटी,
'द अलर्ट विहारिअन्स अंट
होम' मधून

मनोपैर्य लघलेल्या, घंडीने
गारलेल्या सैनिकांच्या
तुकड्या बालाक्षतावाता परत
नेण्या जात आहेत. किंवेक-
जण सृष्टात्याच्या वाटेवर
घंडीने काळदून थोळावरच
मरत. लजावर परत
आल्यानंतरही त्यांची
जगण्याची शक्कता फर कमी
होती. बंतुसंसर्ग आणि
अन्नाचा अभाव यामुळे
आणखी हजारोजण मरत.

फक्त मठवासिनीच होत्या. व्यावसायिक परिचारिका नव्हत्याच
त्या. पण इलाज नव्हता. रोमन कैथलिक कॉन्फ्रेटमधील पाच
मठवासिनी या सर्वांत कुशल होत्या.

फ्लॉरिन्स स्कूतारीत येते

५ नोव्हेंबर १८५४ ला फ्लॉरिन्स तिच्या संपासह स्कूतारीच्या
मिलिटरी हॉस्पिटलमध्ये येऊन पोहोचली.

आपल्याला काय पाहायला मिळेल याची चिंता
फ्लॉरिन्सला वाटतच होती. पण प्रत्यक्षात स्थिती इतकी गलिञ्छ
आणि भयानक असेल असे तिला स्वप्नातही वाटले नव्हते.
चार मैलांएवढी रोग्यांची रांग पसरलेली. त्यांच्यात एक फुटाचेही
अंतर नाही. मध्यभागचे अंगण महजे दुर्गंधीयुक्त चिखलाने
भरलेली दलदल. संसर्गजन्य रोग आणि कृमीचे ते उगमस्थानच
झाले होते.

फ्लॉरिन्सला अतिशय काळजीपूर्वक वागायचे होते. सर्व
वैद्यकीय सेवक वर्ग सैनिकी अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली
होता. कुठल्याही एका चुकीमुळे फ्लॉरिन्स आणि तिच्या
संघाता परत पाठवले गेले असते.

सगळी व्यवस्था कोलमडलेली होती. प्रत्येक गोष्टीसाठी
एक अर्ज अन् दोन डॉक्टरांच्या सहाया असलेले परवानगी
पत्र यांची गरज होती. मौत्यावान अन्वपदार्थ नीट व्यवस्था
नसल्याने गायब तरी होत होते अन्यथा नासून तरी जात होते.
अर्ज करण्याच्या पद्धतीत काही चूक झाली तर अधिकाऱ्यांना
अतोनात त्रास होई, त्यामुळे ते कुठलाही निर्णय घेत नसत.
सैनिकांना तर ते कमालीच्या तुच्छतेने वागवत. सैनिकांना
लाडावून ठेवायचे नाही अशी सूचना फ्लॉरिन्सला मिळाली
होती. लॉर्ड स्टॅफर्ड द रेडिलिफ कॅर्निंग हा ब्रिटिशांचा
कॉन्स्टॅटिनोपलमधील राजदूत होता. तो स्वतः भव्य राजवाड्यात
चैनीत राहात होता. सैनिकांच्या सुखदुःखांशी त्याला काही
कराऱ्य नव्हते. फ्लॉरिन्सला प्रथम त्याच्याशी सामना द्यायचा
होता.

हॉस्पिटलचे कायदेकानू

हॉस्पिटलची दुर्दशा झाली होती. डॉक्टरांना फ्लॉरिन्स मुळीच
आवडत नव्हती. ते तिच्याकडे दुर्लक्ष करत. तिच्या लक्षात
आले की तिला प्रथम डॉक्टरांचा विश्वास संपादन करायला
हवा आहे. तिने आपल्या परिचारिकांना सूचना दिल्या. जखमी
सैनिकांना तसेच सोदून देणे हे परिचारिकाना क्रूरपणाचे वाटत
होते. तरीही जोपर्यंत औपचारिकीत्या मदतीची मागणी येत
नाही, तोपर्यंत तिने त्यांना यांबाबयास सांगितले.

६ नोव्हेंबरला बालाक्लावाच्या लडाईत जबर जखमी
झालेल्या सैनिकांची प्रचंड मोठी पलटण येऊन ठेपली. तरीही
फ्लॉरिन्सने तिच्या सहचारिजिना यांबवून ठेवले. फक्त जी
कापडे सापडली त्यांच्यापासून त्यांनी बैडेजेस, पटद्या, उश्यांचे
अधे, सदरे इत्यादी शिवून ठेवले आणि त्या वाट पहात
राहिल्या.

काहीही करायला सांगितल्यानंतर फ्लॉरिन्सने,
हॉस्पिटलच्या नियमांनुसार वागण्याचे बंधन स्वतःवर घालून
घेतले होते. फक्त स्वयंपाकघरातच ती थोडे स्वातंत्र्य घेई.
तिथे तर सगळा आनंदच होता. तांच्याच्या भांड्यांत मटण
शिजवले जाई आणि त्यातच चहा केला जाई.

वीस हवार जखमी सैनिक
येण्यासूीचे स्कूतारी बरंक
हॉस्पिटल. स्कूतारी हे
हॉस्पिटल नसून अक्षराः सैन्य
आवानीच होती. यां मैत्रभ
जागेपाये लांबलवक, यांनेहो
दिकाणलाने होते, तेथेच
दाटीवाटीने विळाने पसले
गेले. तेथे उंदीर पक्कायचे,
छपे गडावची. स्वच्छ
पायाच्या सोई नव्हता.
प्रसाधन गुहे (शीचालवे)
तुंबून, बंद होऊन बांधे
कक्षांत वाहात होती. फ्लॉरिन्स
चालीस परिचारिकाना येऊन
तेथे आली. त्यातल्या कक्ष
बारावणी बाढल्या.

एक सैनिकी अधिकाऱ्याची पानी लेडी बटलर निंदे काढलेले चित्र - 'रुह कॉल.' तिने कुदधात सापडलेल्या सामाजिक माणसांचे दुख आणि धैर्य चितारलेले आहे. विचारत बालाकलावाच्या कुदधानवर उलली माणसे दाखवली आहेत.

समोर : आंधके, अपंग, जखमी झालेले सैनिक घडपडत आपल्या भिजाना जास्तीत जास्त मदत करत आणाऱ्यावरून परत येतात. त्यांचे आरोग्य, चांगले असा, सामाजिक स्वरूपाची स्वच्छता आणि सुव्यवस्था यावर अवलबळ होते. ते पुरवण्यासाठीच फ्लॉरिन्स नार्सिंगोल सर्व प्रकारच्या प्रतिकूल परिस्थितीशी इगडत होती.

३०

फ्लॉरिन्स कामाला लागली. तिने स्वतःबरोबर मदध, मांसाचे काही ढबे आणि स्टोक्ह आणले होते. ती इतकी नियमांना घरून वागत होती की तिच्याविरुद्ध कृणालाही तक्रार करता येत नव्हती. डॉक्टरांच्या सहीशिवाय कोणाही रोग्याला काही दिले जात नव्हते. पण हव्हह्वू, त्या आजारी भुकेत्यांना चांगले अन मिळू लागले.

हे असे किती काळ चालले असते, कोण जाणे ? पण ९ नोव्हेंबरला आणखी एक प्रचंड मोठी पलटण येऊन ठेपली, तराच जखमी, आजारी सैनिकांची. डॉक्टर आणि अधिकाऱ्यांना आता फ्लॉरिन्स आणि तिच्या सहकाऱ्यांच्या अस्तित्वांची दखल घ्यावीच लागली. त्यांची मदत घ्यावीच लागली.

प्रचंड कार्याला आरंभ
बालाकलावाच्या कुदधात ब्रिटिशांचा पराभव झाला. छावणीत प्रेतांचा आणि तुटक्या अवयवांचा खच पडला होता. कॉलरा झपाण्याने पसरत होता. पाठोपाठ इंकरमानचे युद्ध झाले.

ब्रिटनमधील लोकांनी जेव्हा कर्तमानपवांतून सैनिकांची दुर्दख्या वाचली तेव्हा त्यांनी बहाजे भरून चाढी, कर्तमांवर बांधायला पटव्या आणि अन शाठवले, एज अकार्यक्षम अधिकारी त्याचे वाटपव होऊ देत नव्हते. फ्लॉरिन्स नार्सिंगेलने असररा: हातात हातोडा थेऊन कोठीच्या खोल्यांची कुत्रुपे फोडली. महणून किंवडक सैनिक तिला 'हातोडावाली वाई' म्हणत.

यात ब्रिटिशांचा विजय झाला तरी त्यामुळे जखमींच्या संख्येत भरच पडली.

हिवाळा वाढत होता. गारठलेले हात एकमेकांवर घासून रक्त वाहायला लागले होते. शोकोटी पेटवायला एखादी वाळकी गवताची काढीही दिसत नव्हती. गरम अन्नाचा घास नव्हता. गारठलेल्या वाळक्या चिखलावर झोपावे लागत होते. सर्वत्र रोगाराईचा फैलाव झाला होता. जणू काही पृथ्वीवरचा तो नरकच होता. रुणांचा ओघ वाढत येत होता. कोपन्याकोपन्यात त्यांना टाकण्यात येत होते. त्यांच्या डोक्याखाली उशीऐवजी बूट होते. पायखाने टोपल्यांचे होते. ते किंवेक दिवस स्वच्छ केलेले नसायचे. दुग्धीचे साप्राण्य पसरले होते.

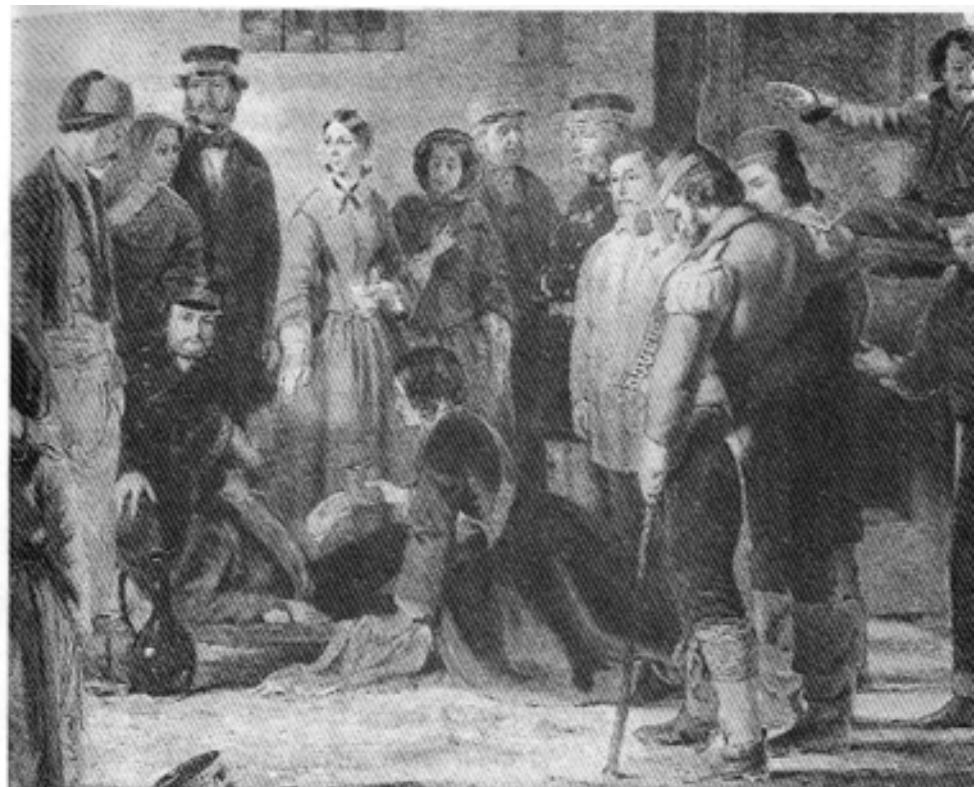
आणि हे पुरेसे नव्हते महणून की काय १४ नोव्हेंबरला प्रचंड वाढल झाले. जे काही तंबू उभारले होते तेही वाच्याने उडून गेले. शिवाय गरम कपड्यांनी भरून येणारे जहाज, तेही समुद्रात बुडाले.

फ्लॉरिन्सने सूबे हाती घेतली

३० नोव्हेंबरला हॉस्पिटलची व्यवस्था पूर्ण कोलमडली. आता अधिकाऱ्यांना फ्लॉरिन्सच्या मदतीशिवाय पर्याय नव्हता. कारण तिच्याकडे ब्रिटनमधील खाजगी संस्थांकडून आलेल्या देणग्या होत्या. आणि आवश्यक त्या गोट्यांनी मिळवण्याची तिची घमक होती.

वादविवाद टाक्टून शांतपणे फ्लॉरिन्स कामाला लागली. पहिल्या प्रथम तिने पायखाने स्वच्छ करवले. पाण्याअभावावी किंडे झालेले कपडे भरून्या लावून उकळले. भांडारात असलेल्या प्रत्येक वस्तूची यादी केली.

डिसेंबरच्या आरंभी लॉर्ड रेस्लानने त्यांना कळवले, की तो आणखी पाचशे जखमी सैनिक पाठवत आहे. आता जागेची नितांत गरज होती. हॉस्पिटलचा एक भाग मोडकळीस आला होता. लॉर्ड स्ट्रॅटफोर्ड आणि तुकी कामगारांकडून तो दुरुस्त करून घेताना फ्लॉरिन्स जिकिरीला आली. शेवटी तिने स्वतःचे पैसे आणि देणग्या यांतून खर्च करून तो भाग बांधून घेतला.

फ्लॉरिन्सना प्रत्येक माणसाबद्दल किली जिल्हाळा वाटत होता ते दाखवणारे एक आदर्शभूत चित्र. भीषण लडाईवरून आलेल्या प्रत्येक माणसाला आंघोळ यातून त्याच्या जखमी बांधल्या जात आहेत. त्याला स्वच्छ कपडे आणि चांगले पोटभर अन्न मिळत आहे की नाही याची ती खाढी करून येई.

पुढील तुकळ्या बळगेरियामधील कने येचे उत्तरात्या. लावणी पटकी (कॉलर) साठी प्रसिद्ध असलेल्या जाणवर पडली आणि एक हवाराहून अधिक सैनिक स्कूलरीला परत पाठवले गेले.

'द विन रेड लाईन'

बालाकलावामधीन १३ वे
हायर्सेंडर्स यांचे कैप्टन नुडविल
यांने काढविले तिचा.
मुद्घामध्ये फ्रिटन आणि क्रान्सचे
मिळव ब्यागेशी हवावर सैनिक
मारले गेले. क्रिमिअमधील
कठक हिवाळा आणि रोगराई
यामुळे प्रत्यक्ष मुद्घामध्ये
जास्तज्ञ मंडले.

"तिचा जांतपणा, तिची
समयसूचकता आणि तत्काळ
कृती करण्याची क्षमता
यामुळे ती देवीसमान यांनी
गेली. लोक तिची घटी
करू लागले. डॉक्टर पूर्णपणे
तिच्यावर अवश्यकून राहू
लागले."

सेसिल नुडहैम दिग्दण,
'फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल', मधून

पूर्वी ज्या गोष्टी सैनिकांच्यांकडून यायच्या त्या आता
फ्लॉरिन्सकडून येऊ लागल्या. अधिकारी तिच्यावर संतापले,
पण तिने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले.

अभूतपूर्व संकट

जानेवारी १८५५ मध्ये सैनिकांच्या दुरवस्थेला पारावर राहिला
नव्हता. फ्लॉरिन्स लिहिते, "संकटांच्या इतिहासात या संकटांना
तोड नव्हती." रोग्यांची संख्या गुणाकाराच्या पटीने वाढून
भेडसावत होती. १२,००० सैनिक आता तिथे होते आणि
तरीही काय करायला पाहिजे हे तिच्यासमोर स्पष्ट होते.
हॉस्पिटलची उत्कृष्ट पुनर्रचना करण्यासाठी तिने पद्धतशीर
व विचारपूर्वक योजना आखल्या. ती वर्तमान आणि भविष्य
दोन्हींचा विचार करत होती.

सुधारणा होत असूनही बरेक हॉस्पिटलात मृत्यूचे प्रमाण
वाढत होते. काहीही केले तरीही मरणांच्यांची संख्या वाढतच
होती. डिसेंबर अखेरीस झालेल्या रोगाच्या साथीत चार सर्जन,
तीन परिचारिका आणि शेकडो सैनिक अवघ्या तीनच
आठवड्यांत मरण पावले.

ही बातमी ड्रिटिश वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली आणि या
क्रिमिअन मुद्घाच्या संपूर्ण दुर्घटनेची चौकशी करावी अशी
मागणी लोक करू लागले. फेब्रुवारी १८५५ मध्ये सरकाराला
चौकशीसाठी एक सैनिटरी कमिशन पाठवावे लागले.

बरेक हॉस्पिटलमधील सुधारणा

या कमिशनने बरेक हॉस्पिटलची संपूर्ण पाहणी केली. मृत्यूचे
प्रमाण इतके जास्त असावे यात काहीच आश्चर्य नव्हते.
संपूर्ण इमारतीत उत्सर्जनाची घाण मुरली होती. वान्याची
झुळूक या गजबजलेल्या कक्षांतून मृत्युपट्टा वाजवत येत होती.
पहिल्या दोन आठवड्यांत साफसफाईत ५५६ हातगाङ्या
भरून घाण, २४ वेगवेगळे मेलेले प्राणी आणि २० मेलेले
घोडे सापडले. हे सारे पुरुन टाकण्यात आले.

सुधारणा होत होत्या, पण त्याचवरोबर भयानक चुकाही
होत होत्या. जखमी सैनिकांना घेऊन जाणाऱ्या जहाजावर

शेकडो सैनिकांना चढवायचे काम दोन आठवडे चालू होते
आणि तोपर्यंत हे जखमी सैनिक थंडीत जहाजाच्या डेक्कवर
थंडी वान्याला तोड देत उपडे पडलेले होते. या त्यांच्या
अवस्थेला कारण असलेल्या डॉ. लॉसनची कानउथाडणी
झाली, तरीही नंतर बरेक हॉस्पिटलच्या बरिष्ठ वैद्यकीय
अधिकारपदी त्याची नेमणूक झाली. ज्या अधिकार्यांनी
पावलोपावली तिची अडवणूक करून कामात अडथळे आणले
होते तेच मुद्घानंतर मान्यवर महणून प्रसिद्ध झाले हे पाहून
फ्लॉरिन्सला घक्का बसला.

कंदीलवाली वाई

१८५५ च्या हिवाळ्यापर्यंत फ्लॉरिन्स पार दमली होती.
कित्येकदा अखंड आठ आठ तास ती गुडध्यावर बसून
सैनिकांच्या जखमा बांधत असे. तेथे आधुनिक औषधे, बैंडेज
काही नव्हते. जवळ उपलब्ध असलेल्या वस्तूंतून ती आपले
काम भागवी.

तिचे थीर्य कायम राहण्यासाठी तिला सवीत जास्त मदत
त्या शृं शिपायांची झाली. ते कशाबद्दलाही तकार करत
नसत. स्वतःचे दुःख, भीती, पराची ओढ याबद्दल ते चकार
शब्दही काढत नसत. हट्टी अधिकारीच फ्लॉरिन्सला कठोर
समजावचे. बाकी सवीना तिचा सोशिकपणा, कनवाकूपणा
आणि गमतीशीर स्वभावच आठवत राही. शस्त्रक्रियेसमयी
ती त्यांच्याजवळ असे. ती त्यांच्यात मिळून मिसळून राही,
हसत खेळत बोलून त्यांच्या जीवनाची नवी आशा फुलवत
असे. दिवसा त्यांना भेटणे शक्य झाले नाही तर ती हातात
एक कंदील पेऊन त्या चार मैल लांबीच्या सैनिकांच्या
गोंधोवती फिरत राही. एका सैनिकाने आपल्या घरी कळवले
होते— ती जात असता भिंतीवर तिची जी सावली पडते,
तिचे सर्वजण चुंबन घेतात.

क्रिमिअन ताप

बरेक हॉस्पिटल मार्गी लावल्यावर फ्लॉरिन्सने क्रिमिअन
हॉस्पिटलमध्ये जायचे ठरवले. पण आजवरचा सगळा घक्का
आता तिला जाणवू लागला होता. क्रिमिअन तापाने तिला

सूक्तारीमधील परिस्थिती
निवळज्ञात अल्यावर फ्लॉरिन्स
नाईटिंगेलने मुद्घभूमीवरील
वैद्यकीय केंद्रांना सतत भेटी
दिल्या. कोणत्याही हवामानात
यासाठी तिची रपेट चालूच
राहिली. पण याची तिला
मोठी किंमत मोजावी लागली.
ती अतिसाव आजारी पडली.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलची
'कंडीलवाली बाई' महणून
प्रसिद्धी झाली. स्वतःच्या
बीविनकाळातच ती एक
आधुनिकिका बनली. जखमी
सैनिकांना नेहमी तिला
पाहावेसे बाटे. करण त्यांची
प्रकृती मुशारम्भासाठी ती सरात
झगडत असे. कुद्दामध्ये
अतिशय भीषण घटना त्यांनी
पाहिल्या होत्या. या मुद्दाची
स्फीमुळे जगत गहानपणा
आणि दयालूणा शित्तक
आहे याची त्यांना आठवण
होई.

पछाडले. पंधरा दिवस ती जणू मरणाच्या दारात होती. पण अर्धवर्ष भ्रमात असतानामुद्धा ती सतत लिहीत राही — यादचा, सूचना, आज्ञा — एका मागून एक अखंड चालू होते.

या दुखाप्पातून ती उठली, मात्र त्यावंतर ती पहिल्यासारखी पुन्हा कधीच झाली नाही. तिचे शरीर पोखारले गेले होते.

ती कामावर परतते, तो तेथे परिचारिका, जोगिणी आणि सैन्य यांचे आपापसातच युद्ध गाजले होते. आणि त्याचा सगळा भार विचान्या फ्लॉरेन्सवर आला.

तिच्या कुदुंबाने ठरवले की कोणीतरी तिच्याबरोबर गेलेच पाहिजे. माय आत्याने स्वतःहोऊन ही जैवाबदारी स्वीकारली. १६ सप्टेंबर १८५५ ला ती स्कूटारीला गेली. अशक्त, दुबळी झालेली फ्लो आणि तिच्याभोवती चाललेली क्षुद्र भांडणे पाहून तिला घक्काच बसला. तिने फ्लॉरेन्सच्या

ऑफिसच्या कामात मदत करायचे ठरवले.

नाईटिंगेल फंड

इंग्लंडमध्ये फ्लॉरेन्सला क्रिमिआचा प्रकाशादीप म्हणून ओळखले जाऊ लागले होते. नाईटिंगेल स्मरणिका, नाईटिंगेल कपब्राशा, कविता, तिची खारीखोटी चरित्रे यांनी इंग्लंड गजबजून गेले होते. पण फ्लॉरेन्स विचलित झाली नव्हती. अजून काय करायला हवे आहे, या वास्तवाची तिला सतत जाणीव होती.

याच वेळी फ्लॉरेन्सला काही भेटवस्तु ("किटली किंवा हातातले कड्डासारखे काही") असे पायेने उपहासाने लिहिले) देण्यासाठी लोकांकडून देण्या गोळा करण्यात आल्या. पण प्रत्यक्षात त्यातून इतका पैसा जमा झाला, की त्यामधून परिचारिकांच्या शिक्षणासाठी एक संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला गेला. अशी एक मूळना पुढे आली, की सैनिकांनी आपला एक दिवसाचा पागर नाईटिंगेल फंडाला दग्धावा. सैनिकांनी जवळ जवळ ९ हजार (आजच्या हिसोबाने २ लाख) पौऱ जमा केले.

हे सर्व पाहून फ्लॉरेन्सची आई फेनी अगदी भावनावरा झाली. फ्लोचा आपल्याता विलक्षण अभिमान वाटतो असे तिने तिला लिहिले. भूतकाळ विसरून टाकून फ्लॉरेन्सेही तिला उलट लिहिले — या माझ्या मानसनमानाने माझ्या कामाला काही विरोध फायदा झाला आहे असे नाही. पण तुला आनंद झाला असेल तर ते मला फार मोठे समाधान आहे.

शास्त्रिक युद्ध

डिसेंबरमध्ये मेडिकल स्टाफचे मुख्य ढो. हॉल यांनी मुख्य हॉस्पिटलचा तयार केलेला एक अहवाल वर पाठवला. त्यात फ्लॉरेन्सवर अधिकांन्यांचा उपर्युक्त करणे आणि परिचारिकांवर अप्रामाणिकपणा, उपक्रेपणा, आज्ञापालन न करणे, अकार्यक्षमता, आणि अनैतिकता असे आरोप करण्यात आले होते. सर्व अहवाल पूर्ण खोटा होता. फ्लॉरेन्सला घस्का बसला.

शब्द, पत्रे आणि बैठका यांची धुमश्वक्री झाली. सरकार आणि फ्लॉरेन्सच्या नवाला काळ्या लावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांमध्ये भेटीगाठी झाल्या.

"तिला बाजूने जाताना पहाण ही देखील केवढी सुखाची गोट असायची. ती एकादशासी बोलायची आणि अनेकांकडे पाहून मान हालवून स्थित करायची. प्रत्येकाला घेटणे, बोलणे, तिला शक्य नव्हते. कारण आम्ही शेकड्यांनी तिचे पडलो होतो. तिचे पडजाऱ्या तिळ्या सावलीचं चुंबन घेऊन आम्ही समाधान पावायचो."
वरक हॉस्पिटलमधील एक सैनिक

"सैन्यातील भीषणपणा काय असतो याची कोणी कल्पनाच करू शकत नाही. तो म्हणजे जखमा आणि तक, ताप, हगवण, बंदी, उन्हाळा किंवा दुष्काळ नव्हे तर कनिकांच्या बाबतीत व्यसनाशीनता, दाकच्या नशेतील पाशवीपणा, गैरववस्था आणि नीतिशीक्षिचे खालीकरण तर करिकार्याला बाबतीत हेवेदारे, क्षम्पणा, बेफिकीरपणा आणि स्वार्थी पक्षुला होय."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

जरलेले सैन्य परी परत गेले, त्वाचा तुकळा बहाजापवरी बैंड काकवत आणि घ्यज फडकावीत गेल्या. त्यांनी युद्ध विकले होते, एण पाण, रोगाई आणि अव्यवस्था यानी त्वाचा पराभव केला होता. फ्लॉरेन्सने पुकळांना वाचवले, एण तिचे मुळव कार्य खविष्यकाळी हवारी लाकांची वेळोवेळी योग्य ती काळजी घेवली जाऊयाचे आवश्यकन हे होय.

“सैन्यावद्दूल पला जेवढे वाटते तेवढे इतर कुणालाही वाटू शकत नाही. तो भयंकर हियाळा कलण्यासाठी त्याचा अनुभवक हवा. मी तर तो काळीच विसरू शकणार नाही.”

फ्लॉरेन्सचा शब्द हा कायदा झाला. तिच्या सर्व शब्दांचा

एका फटक्यात पराभव झाला.

इंग्लंडला परत

२९ एप्रिल १८५६ ला युद्धसमाप्तीची घोषणा झाली. पण रोगराईची भीती संपलेली नव्हती. उन्हाळा आणि कॉलरा सुरु होण्यापूर्वी सैनिकांना घरी पोचवणे महत्त्वाचे होते. १६ जुलै १८५६ ला शेवटचा रुग्ण बरंक हॉस्पिटलमधून बाहेर पडला. फ्लॉरेन्सचे काम संपले.

२८ जुलैला माय आत्या आणि फ्लॉरेन्स फ्रान्सला नियाल्या. पैरिसमध्ये आत्याला सोदून फ्लॉ एकटीच इंग्लंडला गुपचूप निघून गेली. तिला गर्दी नको होती. तिच्यासाठी मोठाले स्वागत समारंभ योजले होते. ते सर्व तिने टाळले.

ती घरी आली. युद्ध संपल्यावर तिच्यावर सन्मानांचा वर्षाव झाला होता. पण फ्लॉरेन्स समर्प, कार्यक्षम आणि वरवर. कठोर दिसणारी असली ती ती बरीच व्याकूळ झालेली होती. ती आपल्या खाबगी रोजनिशीत लिहिते - “माझ्या गरीब विचाऱ्या सैनिकांनो, मी अगदी वाईट आई आहे. तुम्हांला क्रिमिआच्या थडग्यांमध्ये सोदून मी आले आहे. सहा महिन्यांत, आठ सैनिकी तुकळ्यांतील ७३ टक्के सैनिक फक्त रोगाने मेले. त्याचा आता कोण विचार करतोय ?”

धीरोदात नायिका

फ्लॉरेन्स कमालीची थकली होती. ती फक्त ३६ वर्षांची होती. पण तिला वाटले, की तिचे कार्य आता संपले. आता ती स्वतःसाठी जगेल, विश्रांती घेईल. बस्स! पण तिला माहीत नव्हते, की ही तर तिच्यां कार्याची नुसती सुरुवात होती. पुढे ४० वर्षे तिला काम करायचे होते.

युद्धानंतरच्या पहिल्या काही महिन्यांत तिच्यावर अभिनंदनपर पत्रे, स्तुतिपत्रे, विवाहाचे प्रस्ताव यांचा नुसता मारा झाला. तिने कुणालाही उत्तरे दिली नाहीत. तिला प्रसिद्धीचा तिरस्कार होता. तिने कोणत्याही जाहीर सभेत हजर राहण्याचे नाकारले. शेवटी स्तुतिसुमनांचा ओघ आपोआप ओसरला.

“क्रिमिआपाच्ये एक सैनिक आणि दुसरी परिचारिका अज्ञा दाव धीरोदात प्रतिमा उभ्या राहिल्यात. जनसामान्यात यातील प्रत्येक प्रतिमा उचावळ्याचे भेद फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल कडेच जाते.”

सेसिल डॉक्टर स्मिथ
‘फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल’ मध्ये.

फ्लॉरिन्सचा बयपोष देशभर
झालता. भावनातेकटाते विविध
वर्णी करण्याच्या अनेक
स्मरणिका काढल्या गेल्या.

विहक्टोरियन समाजाने तिची एक हळवी प्रतिमा तयार केली. ती 'कंदीलवाली बाई' अशी होती. फ्लॉरिन्स ही हळवी, प्रेमळ, दयाकू स्त्री, आजारी, मरणोन्मुख माणसांना घीर आणि आशा देणारी होती. पण ही तिच्या व्यक्तित्वाची एक बाजू झाली. ती तीव्र इच्छाशक्ती असलेली, व्यवहारचतुर आणि विलक्षण बुद्धिमान अशी स्त्री होती. या 'कंदीलवाल्या बाईने' एखादे काम हाती घेतले की तिचे सामर्थ्य जाणवू येई.

क्रिमियन युद्धाने बन्याच गोर्धीबदलती प्रखर जाणीव तिला झाली. परिचारिकांना विशेष शिक्षण घ्यायला हवे हे तिला केव्हाच कळले होते. पण स्कूलारीतल्या सेवक वगाविरोबरच्या कामाच्या अनुभवाने तिची पूर्ण खात्री झाली, की रुणसेवेचे सन्मान्य व्यवसायात रूपांतर होण्यासाठी सर्व परिचारिकांसाठी वर्तुणुकीचे काही निश्चित नियम आखले गेले पाहिजेत आणि सर्व परिचारिकांनी ते पाळलेच पाहिजेत. त्यांच्या कामाचा एक निश्चित दर्जा असला पाहिजे. स्कूलारीतील कित्येक मृत्यु केवळ रुणालयातील गैरव्यवस्था आणि हलगर्जीपणामुळे घडले होते. महणून रुणालयात आमूलाग्र बदल घडून यायला हवा होता. फ्लॉरिन्सने संपूर्ण युरोपातील रुणालयांचा सखोत अभ्यास केला होता. तिथे काय चालते आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी काय करायला हवे हे तिच्याइतके दुसऱ्या कुणालाही माहीत नव्हते. इतकेच नाही तर लिहरपूरमधील कार्यशाळेपासून हिंदुस्थानसारख्या देशाच्या आरोग्याचे प्रसन्नही ती सोडवू शकली असती. पण प्रवेम ड्रिटिश सैन्यातच सुधारणा करायचे तिने ठरवले होते.

स्कूलारी आणि बालाकलावातील आठवर्षींनी ती रात्रिदिवस तळमळत होती. पण सैन्याधिकाऱ्यांना आणि सैन्याच्या रुणालयांच्या अधिकाऱ्यांना त्या भीषण दुःखपर्वाचे काहीच वाटत नव्हते. वेदना आणि गोंधळाच्या मुळाशी असलेल्या जुन्या रुणालय पद्धतीकडे फ्लॉरिन्स मात्र दुर्लक्ष करू शकत नव्हती.

विहक्टोरिया राणीची मदत

अचानक एक चांगली संघी चालून आली. विहक्टोरिया राणी आणि प्रिन्स अल्बर्ट यांना तिची कहाणी तिच्याच तोंडून ऐकायची होती. सैन्याच्या सुधारणांची गरज त्या दोघांना

पढवून देता यावी महणून फ्लॉरिन्स पुरावे गोळा करण्याच्या कामाला लागली. दिवसाचे बारा तास ती सैन्याच्या रुणालयांची पाहणी करण्यात घालवत असे.

दोनच महिन्यांनी ती स्कॉटलंडमध्ये राणी आणि प्रिन्स अल्बर्ट यांना भेटायला गेली. तिने आपले सर्व म्हणजे त्यांच्या समोर मांडले. त्यांनी ते काळजीपूर्वक ऐकून घेतले. राणीने प्रमुख सैन्याधिकाऱ्यांना पत्र लिहिले, 'फ्लॉरिन्स सुदधाच्या आधारीवर असावी अशी आमची इच्छा आहे.'

तिला परत बोलावण्यात आले. आता फ्लॉरिन्सपुढे मंत्रिमंडळातील प्रमुख मंत्र्यांना जिंकून घेण्याचे काम होते. महत्त्वाची राजकारणी व्यक्ती झाल्याखेरीज तिला सैन्यात मूलभूत बदल पडवून आणणे अशक्य होते. फ्लॉरिन्सने सिडनी हर्बर्ट आणि आणखी चार उच्चपदस्थ व्यक्तींना आपल्या बाजूला वळवून घेतले. ही माणसे आपला भोकळा वेळ तिच्या कामासाठी घालवू लागली. रुणालय व्यवस्थेच्या कामात ती तंडू आहे, हे त्यांना पटले होते. तिला ते मान देत होते. तिच्या निगर्वी, नम्र स्वभावामुळे आणि

खाली : विहक्टोरियन काळातील रव्य भावनांनी फ्लॉरिन्सचे खुरे यश झाकवले गेले. डावीकडील चित्र पाहा. चंद्रकाशाने उबळलेल्या कशांतून फ्लॉरिन्स गुलाबपुष्पांचे गुच्छ येऊन चालत आहे. नवा अकार्यकाम अधिकाऱ्यांना या छंबीर, हुद्दनिश्चवी आणि तत्त्वांनी ठडकोड न करण्याचा परिचारिकेता क्रिमियात तोंड दाघावे लागले, त्यांना फ्लॉरिन्स नाहीटीलच्या स्वभावातील ही बाजू कधीच लक्षात आली नाही.

“फ्लॉरेन्सबरोबर नसणाऱ्या
लोकांना तिचे काम करण्यात
शकले नाही. तिच्या
सामर्थ्याची आणि तिच्या
स्वच्छ मनाची त्यांना
करूपना आली नाही.
तिच्यामधील असामान्य
सामर्थ्य आणि तिच्या
स्वभावातील औदार्याची
त्यांना कळले नाही.
परंपरागते निर्मितेले ते एक
असामान्य व्यक्तित्व होते.”

डॉ. जॉन सदरलैंड - १८५७
त्या सैनिटरी कमिशनचा
सभासद.

विक्टोरिया राजीला
फ्लॉरेन्सच्या क्रिमिअन
युद्धातील कायरियाबद्दल
निवांत आदर होता. तिचे
फ्लॉरेन्साता एक पदक घेट
दिले. त्यावर अजारे कोरलेली
होती, ‘ब्लॉसेड आर द
मॅर्सिपुल्ट’ (दयालू, माणसे
ईन्वाराच्या कृपेला पात्र
ठरतात.)

पद्धतशीरणामुळे तिच्याबरोबर काम करायला त्यांना आवडू
लागले.

सैन्यातील सुधारणा

अखेर मे १८५७ मध्ये सैन्यातील वैद्यकीय सेवेची पाहणी
आणि अभ्यास करण्यासाठी एक आयोग नेमला गेला. आता
फ्लॉरेन्साही खूप बदलली होती. आपली बाजू ती अधिक
व्यवस्थितपणे, समर्थणे आणि समर्पकतेने मांदू शकत होती.
ती अधिक तर्कशुद्ध झाली होती. तिच्या मांडणीत गणिती
नेमकेपणा होता, सखोलपणा होता. जीवनातील सारे आनंद
बाजूला सारून, आपली सर्व क्षमता पणाला लावून ती नेटाने
काम करत होती.

१८५७ च्या वसंत क्रतूल फ्लॉरेन्स रात्रिंदिवस काम
करीत होती. एकीकडे आयोगामधील राजकारणी व्यक्तीना
सूचना देत होती. त्याचबरोबर स्वतःच्या अनुभवांवर आधारित
गोपनीय अहवालाही लिहात होती. हे सर्व ती करत असताना
जवळच कोचावर पार्ये आणि आई लोकत असत आणि
फुलांची रचना करून दमून न जाण्याची प्रेमल सूचना एकमेकीला
करत असत.

‘नोट्स ऑन मैटर्स अफेकिंग द हेल्थ एफिशियन्सी
ॲंड हॉस्पिटल अंडमिनिस्ट्रेशन ऑफ द ब्रिटिश आर्मी’ (ब्रिटिश
सैन्याचे आरोग्य, कार्यक्षमता आणि रुणालयांची व्यवस्था
यांवर परिणाम करणाऱ्या गोटी) असा १००० पानांचा गोपनीय
अहवाल तिचे सहा महिन्यांत पूर्ण केला. अतिशय निःसंदिग्ध
आणि मनोनीय असा तो होता. क्रिमिअन युद्धातल्या अनुभवांचे
पाठबळ तिच्या प्रत्येक विधानाला होते.

रोग बरा करण्यापेक्षा रोगाला प्रतिबंध करावा अशी
तिची धारणा होती. अनेक राजकारणी व्यक्तीना आणि
सैन्यातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना ती क्रांतिकारक आणि
विकास वाटली. त्यांनी तिला पूर्ण विरोध केला. “तेव्हा
सैनिकांच्या मृत्यूचे खरे कारण त्यांची निकृष्ट जीवनपद्धती,
गलिच्छ व कोंदट रुणालये, निकृष्ट आहार हे आहे हे तिला
सिद्ध करून दाखवावे लागले. शांततेच्या काळातही तरुण

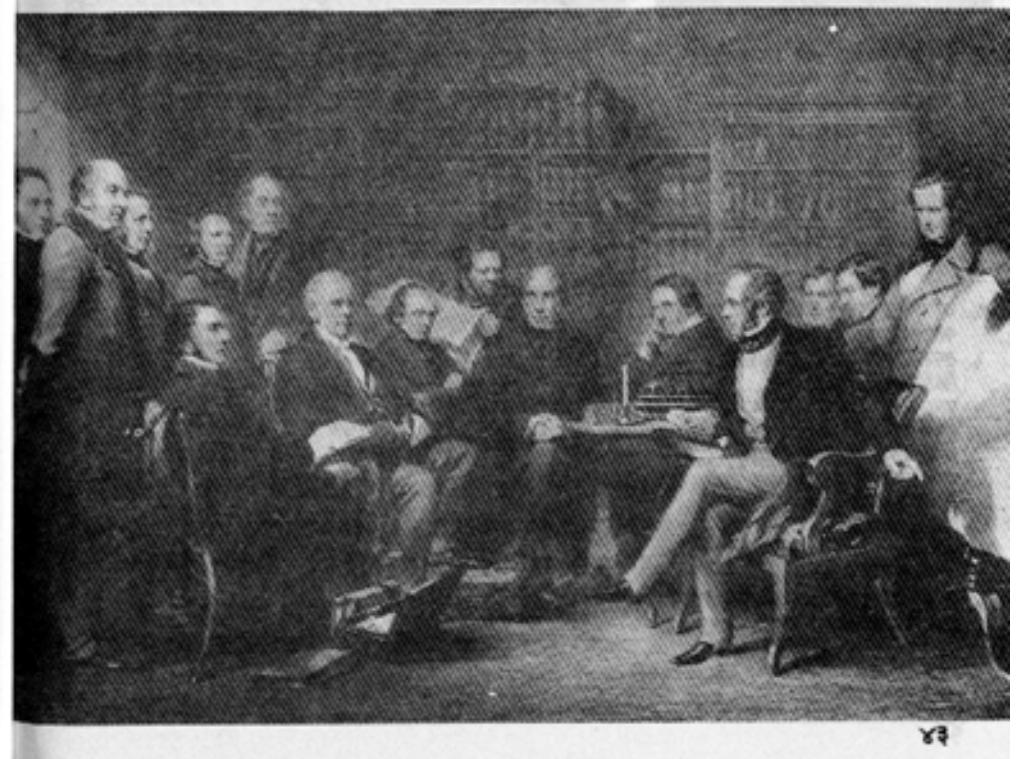
सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण सर्वसाधारण जनतेतील मृत्यूच्या
दुष्ट आहे हे तिचे दाखवले. निवडक उत्तम तरुण दरवर्षी
सैन्यात भरती होत होते आणि दरवर्षी १५०० तरुण दुर्लक्ष,
रोगराई व कदानं यांमुळे मरत होते.

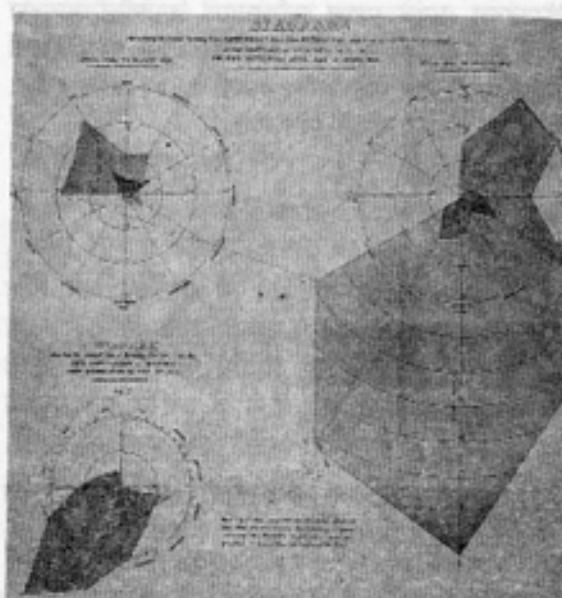
अत्यवस्थ

११ अंगस्ट्ला फ्लॉरेन्सची प्रकृती पूर्ण ढासल्ली. चार वर्षांत
ती एक क्षणाही एकटी राहिली नव्हती. आता तिला शांततेची
फार गरज होती. ती इतकी आजारी पडली की कोणीतरी
तिच्यासाठी श्रद्धांजली लिहिली आणि फ्लॉरेन्स मरण पावली
की ताबडतोब ती छापायची असेही एका वृत्तपत्राने ठरवले.

पण अजून किंतीतरी कार्य राहिले होते. ती मरु शकत
नव्हती. तिला मरायलामुद्धा फुरसत नव्हती.

खाली : १८५७ मध्ये सर्व
पुल सभासद असलेली
समिती सैन्याच्या आरोग्य-
विकास व्यवस्थेची पाहणी
करण्यासाठी नेमली गेली.
यातल्या किंतेक सभासदांना
तिच्याबद्दल विलक्षण आदर
होता. एवढेच नव्हे तर ते
तिच्याकडूच सूचनाही येत
मसत. सैन्याविषयीची तिची
टीका अतिशय कठोर होती.

वर डाक्टरीकडे : त्वा कालातीत सैनिकांचे वर्जिनप्रोटोटील एक व्यागचिर. सैनिक असायी, आक्षरी आणि मदृष्ट समजले जात. यश परिसंस्थाना मात्र असे वाटत नक्हे, ती त्वांना दाखिलाने पिठळ्यामुळे शेंन्यात दाखल होणारी उपेक्षित मानसे समजल होती.

वर उत्तरीकडे : "हा नकारा
फलटीन्सच्चा संशोधनाची
तपमालिकावार पद्धत दाखवतो.
क्रिमिअन दुष्यात मरण
पावलेल्या प्रत्येक सैनिकाच्या
माणे बंतुसार्व आणि टाळता
वेष्यांच्या आजाराने मृत्यु
पावलेल्याची आजाराने मृत्यु
होती. हे ती सांदर्भरण समष्ट करून
दाखवू शकत होती.
प्रतिवधात्मक औषधांचा पाया
फलटीन्सने पातला. चांगले
अन, उत्तराचा आणि मोकळी
हाडा बायुले ऐराई आणि मृत्यु
याना प्रतिवध प्रकृता येतो हे
तिने अविरत संशोधनाने सिद्ध
करून दाखवतो.

काही काळ एकांतवासात घालवून, फ्लॉरेन्स लंडनला परतली. माय आत्या पुन्हा तिच्या सोबतीला आली. तिच्या मदतीने फ्लॉरेन्सने आई आणि बिणीला दूर ठेवले. कधीही त्या भेटीला यायला निधाल्या की माय आत्या त्यांना पत्र लिहून कळवी की, “फ्लॉरेन्सच्या दुखप्प्याचा जोर फार वाढला आहे. नाकाला सूत लावण्याची वेळ आली आहे. तिला भेटायला न आलेलेच बरे.” आणि मग त्या भेटीला आत्याच नाहीत.

पार्थेसाठी विवाह प्रस्ताव

१८५७ च्या वसंत क्रतुमध्ये सर हीवी व्हर्णी नावाच्या गृहस्थांनी फ्लॉरिन्सला मारणी घातली. तिने अर्थात ती नाकारली. मग या गृहस्थांनी आपला मोहरा पांवऱ्याकडे वळवला. तिने मान्यता दिली.

या विवाहानंतर फ्लॉरिन्स बलींटन होटेलच्या बाजूला राहायला गेली. इथे ती अण माय आत्याशिवाय कोणीच

नव्हते. माय आत्या तिची काळजी घेत होती. फ्लॉरेन्सने स्वतःच्या अंत्यविधीची योजना आखली होती पण एका आरामस्थूर्चीत बसून ती पूर्वपिकाही जास्त काम करत होती.

आता फ्लॉरिन्सने नागरी रुणालयांकडे लक्ष दधावे व त्यांत सुधारणा कराव्यात, अशी मागणी लोक करू लागले. ही रुणालये सैनिकी रुणालयांवडीच किंवा अधिक वाईट होती हे तिच्या लक्षात आले. इ. स. १८५९ मध्ये तिने 'नोटस ऑन हॉस्पिटल्स' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यात तिने लोक रुणालयात भरती व्हायला का घावरतात आणि यावर कुठली उपाययोजना ज्ञायला हबी ते लिहिले होते.

फ्लॉरेन्सने त्या काळचा क्रांतिकारक सिद्धान्त मांडला. रुणालयांची बांधणी आणि व्यवस्था सुधारण्यानेही तेवील मृत्युचे प्रमाण खूपच कमी करता येणे शक्य आहे. रुणालयांना अधिक खिडक्या हव्यात, मोकळी, स्वच्छ हवा आत खेळायला हवी. सांडपाण्याचा निचरा नीट क्यायला हवा. फरशा, भिंती, पलंग हे नियमितपणे घासून पुसून स्वच्छ करायला हवे. रुणसंख्या मर्यादित हवी आणि ही अत्यावश्यक काळजी प्रत्येक रुणालयाने ज्यायलाच हवी.

लवकरच सृणालयांच्या बांधकामातील तज्ज्ञ महापूर्व
फ्लॉरेन्स ओळखली जाऊ लागली. जगभरातल्या रुणालयांच्या
इमारती तिने सांगितलेल्या तत्त्वांप्रमाणे बांधल्या जाऊ
लागल्या. इमारतीतील कुलुपे आणि घोब्याची खोली करी
असावी हेही तिने निश्चित केले होते. कुठलीही गोष्ट किरकोळ
वा बिनमहत्त्वाची नव्हती. स्वच्छ कपडे कसे पुरवावे, अन्न
गरम कसे ठेवावे, दोन विळान्यांत किंती अंतर असावे, या
सान्या गोष्टींचा तिने अभ्यास केला होता.

चाळीस वर्षीपर्यंत फ्लॉरिन्स रुणालयांच्या आराखळ्याबद्दल सल्ला देत राहिली. आजची स्वच्छ, हवेशीर, फुलापानांनी प्रसन्न दिसणारी रुणालये हे फ्लॉरिन्सच्या अखंड परिश्रमाचे फल आहे.

‘नोटस ऑन नसीग’

लंडनमधील सेंट थॉमस रुणालय बांधताना ती सल्लागाम होती. याच इमारतीत परिचारिकांसाठी खास रुणसेवेचे शिक्षण देणारी संस्था काढावी असे तिला वाढू लागले. त्या दिवशीने

“१८५९ मध्यीत तिथ्या
 ‘नोदस और हॉस्टिलस’ या
 पुस्तकाने हण्डालयापे
 बांधकाम आणि व्यवस्थापन
 यात मोठी क्रांती झाली.
 हण्डालयासी संवंधित असा
 सर्व प्रसन्नांत तिळा तम्हा
 महणून मान्यता मिळाली.
 तिथ्या सुधाराणा सर्वज्ञ
 पोहोचल्या. प्रत्येक प्रशास्त
 हण्डालयाच्या
 व्यवस्थापनावर तिचा तसा
 उमटला.”

लायकन स्ट्राची
‘एमिनंट जिएटोरिअन्स’मध्यन.

काढी परिचारिकांसोबत दयालू फ्लॉरेन्स. तिच्या यशावे एक रहस्य असे होते, की ती परिपूर्णतावादी होती. गतवान योजना आखण्याचा काय परिणाम होतो हे तिचे क्रिमिआमध्ये पाहिले होते. उच्च दर्जासाठी ती आमुख्यभर झागडली. प्रत्येक लहानसी गोट तिच्या हृषीने महतवाची होती. शस्त्रक्रियेच्या खोलीच्या दयावाचाचा रुदीपासून रंगाच्या छटेपर्यंत प्रत्येक गोटीबद्दल तिचे प्रिशिवत मत होते. आपली रुणसेवेची पूर्णपत्र तिचे प्रत्यन्नपर्यंत पोहोचवली. ती अतिशय कनवाळू होती. नव्याने पद स्वीकारणाच्या प्रत्येक परिचारिकेता ती चिठ्ठी आणि ऊते पाठवत असे.

चर्चा करत असतानाच १८५९ मध्ये तिने सर्वसामान्य स्त्रियांना उपयोगी पडेल असे एक पुस्तक लिहिले. त्याचे नाव होते 'नोट्स ऑन नर्सिंग - वॉट इट इज अँड वॉट इट इज नॉट' : (रुणसेवा म्हणजे काय आहे आणि काय नाही.) हे पुस्तक विस्त्रित यशस्वी ठरले. सिडनी हर्बर्टने लिहिले. "हे पुस्तक कांदबरीपेक्षाही रोचक आहे."

हे पुस्तक त्या काळात क्रांतिकारी ठरले. आज त्यातल्या सर्व गोष्टी आरोग्य रक्षणाच्या मूलभूत गोष्टी म्हणून केवळाच मान्यता पावलेल्या आहेत. पण त्या वेळी त्या नव्या होत्या.

याच पुस्तकात अतिशय संवेदनाक्षमतेने फ्लॉरेन्सने रोग्याच्या शारीरिक व मानसिक यातनांचे वर्णन केले आहे. परिचारिकेसंबंधी जी परंपरागत कल्पना चालत आली होती तिच्यावरही तिने हल्ला केला. पुरुषच नव्हे तर स्त्रियाही समजत असत, की प्रेमभंग झालेली किंवा दुसरे काहीच न करू शकणारी स्त्री चांगली परिचारिका होते.

नाईटिंगेल परिचारिका

ही कल्पना बदलण्यासाठी फ्लॉरेन्सला जगापुढे एक वेगळी

परिचारिका आणायची होती. त्या काळी पुकळ डॉक्टर परिचारिकांच्या प्रशिक्षणाच्या विश्लेष्य होते. त्यांना वाटे, अनुभवाने आणि वेळोवेळी सूचना देऊन कोणाकडूनही हे काम करून घेता येते. फ्लॉरेन्सचे उदाहरण डोलचासमोर असूनही, अजूनपर्यंत स्त्रियांना दुर्बल आणि मूर्ख समजाले जात होते. पण तिचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले व नाईटिंगेल फंडाच्या ४५,००० पौंडांमधून सेंट थोमस हॉस्पिटलला जोडून ती परिचारिका प्रशिक्षण संस्था सुरु करू शकली.

नाईटिंगेल परिचारिका दुसऱ्यांना शिक्षण देण्यासाठी तयार केल्या गेल्या. फ्लॉरेन्सने कामाचा जो उच्च दर्जा थव्हून दिला होता तो कोणत्याही जबाबदारीच्या जागा स्वीकारून त्या टिकवून घरू शकणारा होता.

त्यांतील प्रत्येक उमेदवार वेचक आणि चारित्र्यवान होता. त्यांना स्वच्छ गणवेष दिलेला होता. कडक शिस्त पाळली जात होती. पण ज्यांनी हे सर्व स्वीकारले त्यांना राहण्यासाठी स्वतंत्र खोल्या मिळाल्या होत्या. फ्लॉरेन्स त्यांना पुले, पुस्तके, नकाशे, चित्रे इत्यादी पाठवत असे. त्यामुळे संस्थेत राहणे आणि काम करणे आनंदाद्यक वाढू लागले होते. अशा वातावरणात, अशा पद्धतीने, अभ्यास करण्याची संधी या आपी कोणालाच मिळाली नव्ही.

थोड्याच दिवसांत नाईटिंगेल शिक्षण संस्थेची कीर्ती सर्वत्र पसरली. तिथल्या परिचारिकांना सन्मानाने बोलावणी येऊ लागली. पंधरा वर्षांत जगातील सर्व रुणालयांकडून नव्या परिचारिका शिक्षण संस्था सुरु करण्यासाठी फ्लॉरेन्सच्या संस्थेतील परिचारिकांना माणण्या येऊ लागल्या. १८८० पर्यंत ब्रिटिश बेटे, कॅनडा, जर्मनी, स्वीडन, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिका या सर्व देशांतील मोठ्या रुणालयांत नाईटिंगेल संस्थेच्या विद्यार्थिनी दिसू लागल्या.

एकेकाळी रुणसेवा करण्याचा परिचारिका व्यसनी, चारित्र्यहीन असतात असा समज होता. आज रुणसेवा हा जगातील अतिशय सन्मान्य व्यवसायांपैकी एक गणला जात आहे. याचे सारे श्रेय फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलला आणि तिच्या दृढनिश्चयाला आहे.

"उत्तरेन परतण्यान्या एका परिचारिकेला तिच्या आणगारीच्या डब्बात नेवणाचा डब्बा तिची वाट पाहात असलेला सापडला. दुसरी एक आवारी होती तेहा तिला तिचा आहार काय असाया हे लिहिलेला कागद एका विद्यार्थिकांवर मिळाल्या. विद्यार्थीत लिहिले होते, 'या गोष्टी माझ्या पैशांनी आणायात.' थकलेल्या परिचारिकांना आठवड्याच्या सूटीला विळांतीसाठी बोलावले जाई. प्रत्येक नव्या आलोल्या उमेदवाराला ती बहासाठी बोलावत असे. त्या वेळी ती तिला एखादा केक भेट म्हणून देई. एकदा एक तळा स्त्री तिला भेटण्यासाठी सुंदर कपडे परिधान करून नियाली. पण ऐसेवेळी तिला कलाते की पाहुणीच्या कपड्यांच्या दणोवरून तिला मिळाल्या केकचा आकार ठारतो. नाईटिंगेल तिने कपडे बदलून उन्हात जुने कपडे यातले. ती बहापाण्याहून परत आली तेहा तिल्याकडे सगळ्या छत्तीस उमेदवारांना पुरेल एकडा केक होता."

एसेवेष हक्कले,
'फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल' मधून

साथी हरपले

१८६० मध्ये फ्लॉरेन्स एकाकी पडत चालली. प्रथम सैन्यातील आरोग्यसेवेचे नियम तयार करणाऱ्या तिच्या एका सहकाऱ्याचे आकस्मिक निघन झाले. माय आत्या तिच्या कुटुंबाकडे परत गेली. शेवटी, सिडनी हर्बर्ट इतका आजारी पडला, की त्याला राजीनामा दधावा लागला. सतत प्रगती करत राहण्याच्या ध्यासाने पछाडलेली फ्लॉरेन्स त्याला क्षमा करू शकली नाही. त्याने आपला विश्वासधात केला असेच ती मानत राहिली.

दोन महिन्यांनंतर सिडनी हर्बर्ट मरण पावला. त्याचे शेवटचे शब्द होते - “विच्चारी... विच्चारी फ्लॉरेन्स. आमचं दोघांचं म्हणून मुरु केलेलं काम अपुरं राहिलं.”

त्याच्या मृत्यूची बातमी कळताच फ्लॉरेन्स भयचकित झाली. सिडनीने तिचा केवडा तीरी संताप, किंतु दोषारोप सहन केले होते आणि तिच्या ध्येयासाठी तो अखांड काम करत राहिला. त्याचा देवदूतासारखा कोमल स्वभाव ती कधीच विसरू शकली नाही.

आव परिचारिका उच्चशिक्षित आणि सन्याकरीय असतात. फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने कायला आरंभ केला त्या काळज्या व्यासी, दूरावारी परिचारिकापेक्षा त्यांची सामाजिक प्रतिमाही कार वेगळी आहे. आमुनिक म्हणूनच फ्लॉरेन्स जगभर ओळखली जाते.

हर्बर्टच्या मृत्युमुळे तिचे कार मोठे नुकसान झाले. केवळ एक चांगला मित्र हरपला एवढेच नाही तर वौर ऑफिसचा दरवाजाच बंद झाला. त्याच्यामार्फतच ती नेहमी काम करत होती. तो गेला म्हणजे सैन्याच्या मुधारणा थांबल्या. आता तिच्या ज्ञानाचा ओघ दुसरीकडे वळवायला हवा होता.

१८६१ मध्ये अमेरिकन सिविल वौर (अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध) सुरु झाले. ब्रिटनने त्यात भाग घेतला तर महतीसाठी म्हणून फ्लॉरेन्सला तातडीचे बोलावणे आले. रात्रिंदिवस काम करताना १८६२ मध्ये अतिश्रमाने ती कोसळली. ती जगणारच नाही असे वाटले, पण जगली. मात्र सहा वर्षे ती खोलीबाहेर पदू शकली नाही. त्याही काळात तिला भेटायला येणारांची रीध लागली होती. आपल्या तीन मांजरांबरोबर कोचावर बसून तिचे काम सुरुच होते.

तिच्या आयुष्याची उल्लेली पनास वर्षे फ्लॉरेन्सला अपण बनून राहावे लागले. ती चालू शकत नव्हती. अतिश्रमाने किंवा कौटुंबिक कारणाने तिची प्रकृती ढासळे, थकवा येई, जीव गुदमरे. मग तिने स्वतःच्या कामाव्यतिरिक्त इतरांना भेटण्याचेच बंद केले. अंबरुणाला खिळलेले आपले आयुष्य सत्कारणीच खर्च करण्याचा तिने निर्धार केला.

पूर्वीहून अधिक काम

आणि ती काम करत राहिली. विविध सरकारी अधिकारी, मंत्री पत्रांद्वारे तिचा सल्ला मागत. एखादचा आरोग्यविषयक योजनेचा आराखाडा हवा असला की तो तिच्याकडे पाठवला जायचा आणि लगेचव कार्यान्वित करता येईल अशा तन्हेने तो तयार होऊन यायचा. आता केवळ रुग्णालये आणि आरोग्यच नव्हे, तर सरकारी खाती आणि कायदे या बाबतीतही ती तज्ज झाली होती. व्यवस्थापनातील तिची बुद्धी इतकी तल्लख होती, की तिने शोधून काढलेले नवेनवे नियम तिच्या मृत्युनंतरही दीर्घकाळ वापरात राहिले. १९४७ मध्ये एका आर्मी मेडिकल सर्विसेसची चौकशी करणाऱ्या समितीने आपल्या अहवालात महाले, की हिशोब ठेवण्याच्या किळ्येक नव्या पदधर्ती अयशस्वी ठरल्याने जेथे त्या बंद कराव्या लागल्या तेथे फ्लॉरेन्सची पदधर्तच अतिशय कार्यक्रम ठरली.

“अद्वितीय असे स्थान तिसा प्राप्त झाले होते. तिच्या भोवतालचे पुरुष तिला प्रेमाने ‘कमांडर इन चीफ’ म्हणत. ती वस्तुस्वितीची माहिती गोळा कळव तिचा अन्यथ लाघून सरखता पडताळून पाही. त्यावरून निष्कर्ष काढी. ते निष्कर्ष कागदवर ठिकून काढी आणि शेवटी तिच्या कायला प्रवार करणाऱ्या पुरुषांना ते शिकवी.”

सेसिल तुडहैंग सिंध,
‘फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल’मधून

वयाच्या वेचाळिसाब्या वर्षी आपले आयुष्य संपत आले आहे असे फ्लॉरेन्सला वाटले होते. ती नव्बद वर्षे जगली आणि त्यांतली किमान तीस वर्षे देशातील अल्यंत प्रभावी व्यक्तींमध्ये तिची गणना झाली. कोणत्याही प्रकारचे अधिकारपद नसताना किंवा कुणीही मदतनीस नसताना, कोचावर पडून तिने सैनिकांचे जीवनमान सुधारण्याची आणि शुश्रूपेचे शिक्षण देण्याची चळवळ अव्याहतपणे चालू ठेवली.

हिंदुस्थानातील सैन्य

आता तिने हिंदुस्थानाकडे आपले लक्ष चळवावे अशी मागणी होऊ लागली. हे तिचे कार्य तीस वर्षांहून अधिक काळ चालले. हिंदुस्थानातील सैन्य हा ब्रिटिश साम्राज्याचा फार महत्त्वाचा भाग होता. आकडेवारीवरून असे सिद्ध झाले, की हिंदुस्थानातील सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण दर हजारामांगे एकोणसततर होते आणि हे मृत्यू उन्हाळच्यामुळे नव्हे तर दूधित पाणी आणि सांडपाण्याची व्यवस्था चांगली नसत्याने होत होते.

हिंदुस्थानी सैनिकांची स्थिती तर याहूनही दुर्दरोची होती. त्या विचाऱ्यांना पुरेसे अन्न नव्हते, राहुण्या नव्हत्या, प्रसाधनगृहे नव्हती, कुठल्याही सोई नव्हत्या. आता फ्लॉरेन्सपुढे संपूर्ण हिंदुस्थानाची आरोग्यसेवा सुधारण्याचेच काम होते. ते फार विकट होते. अंथरुणावर पडल्या पडल्या तिने त्यासाठी दोन हजार पानी अहवाल तयार केला. तो तिच्या पूर्वीच्या अहवालाइतकाच उत्तम होता.

पण वर्ष उलटून गेले तीरी त्याबाबतीत काहीच केले गेले नाही. फ्लॉरेन्स पुन्हा निराशाग्रस्त झाली. ती स्वतः हल्ही शक्त नव्हती. तिला आवाज सहन होत नव्हते. तीरीही आपल्या कार्यासाठी तिला झागडायचे होते. पुन्हा तेरा महिने तिने अहवाल तयार करण्यात घालवले. शेवटी साढ्य एवढेच झाले, की इंडिया ऑफिसमध्ये एक स्वच्छता व आरोग्याते उघडण्यात आले आणि वार्षिक अहवाल सादर करण्याची प्रदूष सुरु झाली.

समोर : फ्लॉरेन्सला स्वास्थ्य लाभले. ती लहू झाली. 'कंदीलवाल्या वाई'चे दिवस भूतकाळात जमा झाले तीरीही ती स्नासेवेसाठी, सैन्यासाठी, गरिबांसाठी काम करतब राहिली. आपल्या तासम्मात आपल्या आजारी शिक्षिकेला आणि क्रियाच्या तुदपात मरणोमुळे सैनिकांना तिने जो विकाळा आणि प्रेम दिले तेच अमर्याद प्रेम तिने तिच्या परिचारिकांना दिले.

“तिच्या आवाजातला,
हालचालीतला,
वागणुकीतला विलक्षण
हळुवरपणा पाहिल्यावर
तिच्याजवळ वावसताना
तिच्या स्वभावातील
कणखरपणा जाणवतच
नसे. तिचे सामर्थ्य विलक्षण
आहे...”

एलिझारेथ ग्रॅम्पेल
इंग्लिश कार्दबोरीकार

अनाथालयातील परिस्कारी
इतकी भवंकर होती, की तेथे
देखापेक्षा उपरांती राहणे,
डॉक्टरांना न भेटेण गरीब
लोक फक्तीत.

५२

याशिवाय रुणसेवेची पुनर्वचना, रुणालयातील सुधारणा, परिचारिकांना शिक्षण देणे याचाबत तिचे काम सुरुच होती. आता ती सत्तेचाळीस वर्षांची झाली होती.

अनाथाश्रमाची सुधारणा

हिसेंबर १८६४ मध्ये लंडनमधील हॉलबोर्न अनाथाश्रमात एक गरीब माणूस केवळ आळस आणि दुर्लक्ष यांमुळे निर्माण झालेल्या गतिच्छ वातावरणामुळे मृत्यु पावला. ‘पुअर लॉ बोर्ड’ म्हणजे गरिबांसाठी कायदे करणाऱ्या समितीला चांगला घडा शिकवण्याचे फ्लॉरिन्सने ठरवले. अनाथाश्रम इतके वाईट होते, की गरीब माणसांना तेथे जाण्याची भीती वाटायची आणि तिथे जाणे ते जास्तीत जास्त टाळण्याचा प्रयत्न करीत. पण दुष्काळ, कुटुंबातील माणसांचे मृत्यु, आजार, म्हातारपण यांमुळे गरिबांना नाइलाजास्तव तेथे जावे लागे. पतिपत्नीची ताटातूट ब्हायची. आपण समाजावर भार झालो आहोत अशी खेदाची भावना सतत त्यांच्या मनात राहायची.

१८६५ मध्ये नाईटिंगेल परिचारिकांना प्रायोगिक तत्त्वावर लिंग्हरपूलच्या अनाथाश्रमात गरीब रुणांच्या सेवेसाठी पाठवण्यात आले. गरिबांची प्रब्रह्मच प्रशिक्षित परिचारिकांकडून देखभाल केली जात होती. साहजिकच त्याचे चांगले परिणाम दिसू लागले. फ्लॉरिन्सने संसदेत अनाथाश्रम सुधारण्याचा कायदा संमत करून घेण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. १८६७ मध्ये बेट्रोपोलिटन पुअर अॅफ संमत झाला. फ्लॉरिन्सने लिहिले, “यामुळे आम्ही थोडेतरी साध्य केले आहे. दोन हजार मनोरूपण, ऐंझी देवीचे रोगी आणि लहान मुले यांना तेथून बाहेर काढले. ही फक्त सुरुवात आहे. आम्ही अबूल बरीच मजल मारणार आहोत.”

सेंट थॉमसला परत

नाईटिंगेल परिचारिका शिक्षण संस्थेच्या कारभाराची चौकशी केल्यानंतर तेथील दर्बा घसरल्याचे तिला जाणवले. तेथील संस्थेची पुनर्वचना करण्याची गरज होती. आपले उत्तेले आयुष्य या संस्थेचवळ जाऊन राहण्याचे तिने ठरवले.

पण पुढची तीन वर्षे तिला आपल्या आईवडिलांकडे ही लक्ष द्यावे लागले. १० जानेवारी १८७४ रोजी तिच्या वडिलांचा जिन्यावरून खाली पडून मृत्यु झाला.

आता दुःखीकर्त्ती आईची आणि सान्या कौटुंबिक प्रश्नांची जबाबदारी तिच्यावरच येऊन पडली. तिने एके ठिकाणी लिहिले, “माझ्या आयुष्याचे तारू खडकावर आपटून फुटले आहे.”

पुढची काही वर्षे ती शांतपणे नाईटिंगेल शाळेचे कार्य करत राहिली. परिचारिकांचे यश हा तिचा आनंद होता. सर्व जगातून तिला पत्रे येत. त्याचाही तिला आनंद होई. तिने बन्याच गोष्टी साध्य केल्या होत्या. स्क्रियांचा सामाजिक दर्जा कायमचाच उंचावला गेला. सामान्य सैनिकांकडे पाहाण्याची दृष्टी बदलली. प्रसूतिविज्ञान, रुणालयांच्या इमारती, गरिबांना मिळणारी वागणूक यात सुधारणा झाल्या. या सवाची श्रेय

अनाथालये बहुपा निराकृत माणसांसाठी होती. अपांग, वेढी, अनाथ आणि आजारी गरीब माणसे तेथे पाणेरक्का भवानक परिस्थितीत एकत्र ठेवली जात. फ्लॉरिन्सने अनाथालयाच्या सुधारणासाठी आणि तेथे काय करण्यासाठी, परिचारिकांना शिक्षण देण्यासाठी किंत्येक वर्षे साकारणी लावली.

५३

अगांविक, गरीब लोक या पर्मशाळांत्र प्रवेश मिळावा नहणून वाट पहात असलेले भीलदम्बा या सुप्रसिद्ध विवाह दाखवले आहेत. भितीवर न्या सूचना लिहिल्या आहेत, त्यात हे दुःखी, मुळेने, घंडीने गारुणारे लोक कोणत्या उन्हांच्याकडे वळतात, त्याची टिप्पणी दिली आहे. अनाशालयाच्या सुधारणांबद्दल फ्लॉरिन्सला अतिशय आस्था होती.

फ्लॉरिन्स नाईटिंगेललाच होते.

हिंदुस्थानातील अपयश

तिला हिंदुस्थानाच्या बाबतीत मात्र या आले नाही. तिने आपल्या दैनंदिनीत लिहिले, “मी हिंदुस्थानासाठी काहीतरी करू शकले असते तर ... !”

सेसिल बुडहॅम स्मिथने सन १८७९ मध्ये तिचे चरित्र लिहिताना महटले आहे, “फ्लॉरिन्स निराशेच्या अंधारात बुडाली होती. हिंदुस्थानात काहीही प्रगती होत नव्हती. तिच्या बीस वर्षांच्या श्रमांनी आणि त्यागाने काहीही सापले नाही.”

असे असूनही हिंदुस्थानातील प्रत्येक आरोग्याधिकाऱ्याला तिने पत्रे लिहिली, त्यांच्या सविस्तर अहवालाचा अभ्यास तिने संकलित करून ठेवला. केवळ स्वच्छता व स्वच्छ पाणी यांमुळे सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण झापाऊने कर्मी झाले होते. पण सामान्य माणसांचे दारिद्र्य आणि दुःखाचे तिच्या मनावर ओळे बनून राहिले.

पुढे जूनमध्ये तिचा प्रमुख समर्थक हिंदुस्थानचा व्हाईसरॉय

मरण पावला आणि नियोजित कार्यही मागे पडले. सर्व सुधारणा कागदावरच राहिल्या.

२ केल्हुवारी १८८० ला तिची आई केंद्री मरण पावली. साठाब्या वर्षी फ्लॉरिन्स खरी मुक्त झाली.

१८७९ मध्ये तिने लिहिले आहे- “माझ्या आयुष्यातील सर्वांत कठीण वर्षे कोणती गेली माहीत आहे ? क्रिमिअन युद्धाची नव्हेत. सिडनी हर्बर्टबरोबर पाच वर्षे वॉर ऑफिसमध्ये दिवसांचे बाबीस तास मी काम करत होते तीही नव्हेत, तर माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतरची पावणेसहा वर्षे सर्वांत बिकट गेली.”

तीही पूर्वीचा सर्व कडवटपणा विसरून तिने आपल्या वृद्ध आईची सेवा केली. पार्यंता अधिक समजून घेतले. त्यामुळे तिच्या वृत्तीत एक शांतपणा आणि परिस्थितीचा स्वीकार करण्याची तयारी आली. ती अधिक हक्कुवार आणि क्षमाशील झाली. कुटुंबाचा ती आधार झाली. आता तिच्या अपयशाचाही तिला पूर्वीसारखा त्रास होत नव्हता.

हिंदुस्थानात आता नव्या सुधारणा होऊ लागल्या होत्या. तिला बरे बाटू लागले. आपल्या आयुष्यात तिने वैद्यकशास्त्रात कितीतरी बदल झालेले पाहिले. क्लोरोफॉर्म, इथर आले. लिस्टरचे (ऑन्टिसेप्टिक) जंतुनाशकांसंबंधीचे तर पारचर्चे जंतूबद्दलचे संशोधन प्रसिद्ध झाले. रुग्णालये बदलली. फ्लॉरिन्सचे जीवन आणि कार्य दोन शतकांना सांधणारा पूल ठरला. त्याहतराच्या वर्षांमुद्दा शिकेंगो येथील स्त्रियांच्या कार्यावरील प्रदर्शनात वाचण्यासाठी तिने रुग्णसेवेवर निबंध लिहून दिला.

महातारपण

या वादळी आयुष्याचा वृद्धापकाल आनंदी आणि शांततापूर्ण होता. तिच्यावर प्रेम करणारी आवडती माणसे तिच्या भोवताली होती. उरीरा का होईना पण तिला तिच्या कामाबद्दलचे पुरस्कार मिळत होते.

पावणेसहा नोकर असलेल्या घराच्या व्यवस्थेवर तिचे बारीक लक्ष होते. घरात सतत ताजी फुले होती. स्वच्छ

समोर (वर) : वृद्धपणीची प्लॉरिन्स नाईटिंगेल- सांत आणि सुंदर बृद्धा. तिच्या व्यक्तित्वात कवळारपणा आणि प्रेमलपणा या दोन उक्कट गुणांचा संयोग ज्ञाला होता. तिच्यावर सर्वांनी सतत प्रेम केले. तिची पूजा केली. किंतु एक आणाऱ्याचे राजकाऱ्यांनी आणि परिचारिका यांनी तिच्या कायदांसाठी आयुष्य वाहिले.

ढावीकडे तळाला : अपली शेवटची वर्षे प्लॉरिन्सने जेव्ये पातळवती ते तिचे शक्तनग्न. नव्यद वर्षांच्या बयाला ती जेव्ये मरण पावली.

तळाचे उजवीकडील चित्र : प्लॉरिन्स नाईटिंगेलने आपल्या आयुष्याची शेवटची वर्षे जेव्ये पातळवती ते पर 'स्टेडन हाऊस'. ती एक मुख्यालीन, प्रतिष्ठित बगाळून आली गेली. बगाळीत दारिद्र्य आणि दुःख यांच्याकडे न पाहता आपल्या श्रीमंत बगाळ्या कोशातच ती यहू राकली असती.

चाढी असत. परिचारिका होऊ इच्छणान्या मुलींच्या ती मुलाखती घेत असे. त्यांचे विचार ऐकून घेत असे.

दीर्घकालीन मतभेद विसरून पार्थेच्या अखोरच्या दिवसांत तिने तिची मनापासून सेवा केली. तिच्या मृत्यूनंतर १८९० मध्ये स्वतःच्या बाढत्या वयाचा विचार न करता तिने आरोग्य सेविकांच्या (हेल्थ विलिंग्टस) शिक्षणक्रमाची योजना आखली. सार्वजनिक आरोग्यसेवेकडे तिचे सतत लक्ष होते.

हल्कूबू तिची दृष्टी मंदावत जाऊन ती जवळ जवळ अंघच झाली. पण एत्या तिची प्रकृती चांगली वाटत होती. ती आनंदात असे. तिला जीवनाविषयी प्रेम वाढू लागले. "पुळकळ अपवश, निराशा आणि दुःख माझ्या पदी आली. पण आता म्हातारपणी मला आयुष्य अधिक मोलाचे वाटते आहे." असे तिने लिहिले आहे.

हल्कूबू प्लॉरिन्स क्षीण होत गेली. पण क्रिमिअन युद्धाचे कष्ट आणि असंख्य रोगांना न जुमानगारे तिचे शरीर सहजासहजी हार मानगारे नव्हते. १९०१ मध्ये तिला दिसेनासे झाले तेव्हा तिच्या नुलत आणि आतेभावंडांची मुले तिला वाचून दाखवू लागली. त्या बदल्यात ती त्यांना पूर्वीइतक्याच गोड आवाजात गाणी गाऊन दाखवायची. पुढे पुढे तिच्या विचारांचा गोंधळ होऊ लागला. शेवटी आता 'मिस नाईटिंगेलना पडे पाठवू नका' असे इंडिया ऑफिसला तिच्या मदतनिसांनी कळवले.

नोव्हेंबर १९०७ मध्ये सातव्या एडवर्ड राजाने तिला 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' हा पुरस्कार जाहीर केला. एका स्त्रीला प्रथमच हा बहुमान मिळाला होता. राजदूतांनी लंडनमध्ये तिच्या घरी जाऊन तो तिला दिला. पण काय घडते आहे हे प्लॉरिन्सला नीटसे कळलेच नाही. 'फारच दयालू, फारच दयालू' असे काहीतरी पुटपुट ती झोपी गेली.

१९०९ मध्ये प्लॉरिन्सने सुचवलेल्या सर्व सुपारणांसह गरिबांविषयीच्या कायदाच्या अहवाल मान्य केला गेला. मे १९१० मध्ये नाईटिंगेल परिचारिका प्रशिक्षण शाळेचा सुवर्णमहोत्सव साजरा करण्यासाठी कांगडी हॉलमध्ये मोठी सभा झाली. आतापर्यंत अमेरिकेत अशा हजारांहून जास्त

संस्था निघाल्या होत्या. त्या सभेत फ्लॉरिन्सच्या या यशाचे गुणगान केले गेले.

पण हे काहीच तिला कळले नाही. ती अधिकाधिक अशक्त होत गेली. १३ ऑगस्ट १९१० रोजी नव्वद वर्षाच्या वयाला ती जी झोपी गेली ती पुन्हा उठलीच नाही.

तिच्या स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे, कुठल्याही समांभाशिवाय एम्बलीमधील तिच्या घराजवळ तिचे दफन करण्यात आले. तिची शवपेटी ड्रिटिश सैन्यातील सहा साजैट्सनी वाहून नेली.

तिच्या घडग्यावर फक्त एक छोटा क्रॉस उभा आहे. आणि अक्षरे कोरलेली आहेत ती अशी —

“एफ. एन. जन्म १८२०. मृत्यू १९१०.”

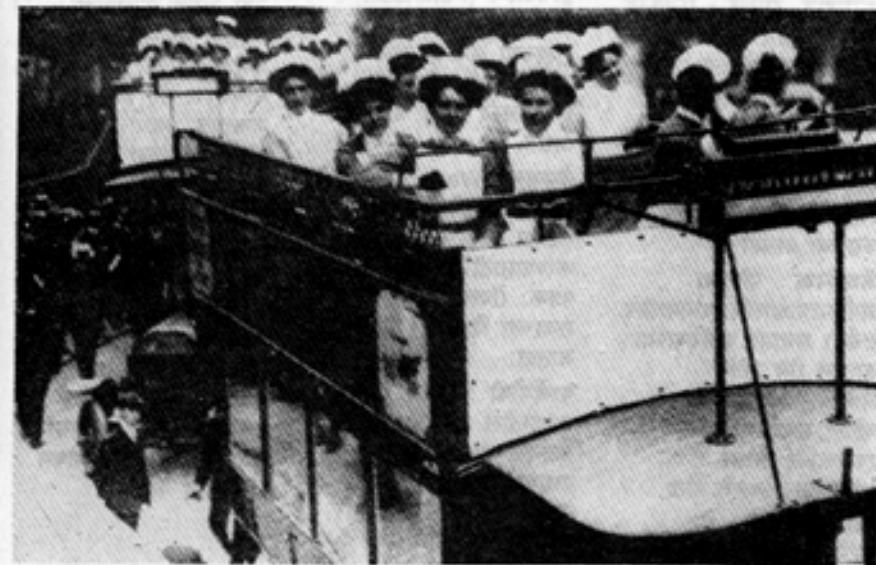
वाहून मोठे स्मारक तिला नको होते.

“जी यी रेकॉर्डचा आणि विनिया कराराचा प्रयोग समजला जात असलो तरी त्याचे खारे भेद एका इंगिलिश लिंगाला जाते. १८५१ च्या तुदधात इटलीला जाण्याची प्रेरणा मला कुमारी फ्लॉरिन्स नार्सिंगेनच्या क्रिमिआ-मधील कायाने मिळाली.”
हेठी झूट.

लोक नव्हे हे विष यांचे विवरणात घ्यावेला विचारातील तो तो होते.

तिचे अनुष्ठान तिच्या घराजवळ नार्सिंग इटलीला विवरणात घ्यावेला विचारातील तो तो होते.

१९१० मध्ये फ्लॉरिन्स नार्सिंगेलच्या अंत्यसंस्काराच्या वेळी तिला आदरांजली अर्पण करण्यासाठी बसेस भरभरून वरिचारिका आल्या. अतिरिक्त प्रधावशाली आणि त्या काढच्या लोकांकडून अपारिमित प्रेष विकालेली फ्लॉरिन्स नार्सिंगेल अबरामर झाली यात काही संशय नाही.

शब्दकोश

अनाथाश्रम (Workhouse)

: १९३० पर्वत ग्रेट
ब्रिटनमधील प्रत्येक शहर
किंवा खेड्चात अनाथाश्रम
प्रचलित होते. गरीब,
विष्कांचन लोकांना बेगळ्या
झमारीत ठेवून, अन आणि
निवासाच्या बदलात
त्यांच्याकडून काम करून
घेतले जाई. फ्लॉरिन्सच्या
काळात, या लोकांतील
स्त्रिया आणि पुरुषांची
विभागाची होउन त्यांना
केंगवेणुके ठेवते जाई.

त्यापूळे एकाच झुटुंगातील
व्हर्लीना केंगठे केले जाई व
त्यांची भेटही होऊ शकत
नसे.

औंगिलकन : कॅन्टरबरीच्या
आर्चिबिशपच्या
आधिपत्याखालील
इंस्टंडमधील चर्चाचा सभासद.
कमिशन, रॉयल : राजकीय
अधिपत्याखाली केली जाणारी
चीकशी. कमिशनला
आवश्यक तो संदर्भ पुरवता
जातो आणि कोणतो बदल
आवश्यक आहेत व ते करे
केले जावेत यावरचा
अहवाल कमिशनने तयार
करायचा असतो.

कॅचलिंक : पोपच्या
आधिपत्याखालील रोममधील
चर्चाचा सभासद. फ्लॉरिन्सच्या
काळात रोम आणि
औंगिलकन चर्चामध्ये कारसे
चांगले संबंध नव्हते.
एकमेकांवर त्यांचा
अविवासाच जास्त होता.
क्रिमिअन युद्ध : ग्रेट
ब्रिटन, सांडिनेआ, प्रान्स

आणि टक्की हे देश आणि
रशियाचे साम्राज्य यांच्यामध्ये
१८५४ ते १८५६ या
काळात हे युद्ध झाले.
रशिया आपले साम्राज्य
पसराविष्याचा प्रवत्तन करीत
होती. बलोरिआ आणि
क्रिमिअन द्विपकल्पामध्ये हे
युद्ध लढले गेले.

गुंगीचे औषध
(Anaesthetic) : बेदानाशामक
औषध, यांमुळे माणसाला
गुंगी येते आणि ढोकटर त्या
माणसावर शस्त्रक्रिया करू
शकतात.

टायफ्स (Typhus) :
अत्यंत सांसारिक प्रकारचा
ताप. कीटकांच्या
चावप्पामुळे पसरतो. खूप
ताप वेणे, अंगावर जांभळे
ठिपके उठणे आणि खयंकर
डोकेडुखी ही याची मुख्य
लक्षण.

द्वीपकल्प (Peninsula) :
बेटासारखी असलेली
लहानशी जमीन, मुख्य
प्रदेशाला ती जमिनीच्या
एका अस्तं पट्टीने जोडलेली
असते.

नेमणूक (Warrant) :
एकाचा व्हर्लीला किंवा
गटाला काही कार्य
करायासाठी अधिकार देणारे
पत्रक. रॉयल वॉरंटस् ही
राजाच्या शिक्क्याने दिली
जातात.

पार्वेनोपी : ग्रीक
पुण्यातील मत्स्यकन्या.
मत्स्यकन्यांच्या गाय्याच्या
प्रभावाखालून एक ग्रीक
नायक निसर्टून गेला तेव्हा
हिंने समुद्रात आत्महत्या

केली. असं महणतात की
तिथे प्रेत वहात नेपलसच्या
किनान्याला लागले.

फ्लॉरिन्सच्या बहिणीचा जन्म
येथेच झाला.

प्रॉटेस्टन्ट : पोपचा
अधिकार न मानणे
डिशन. बहुतेक वेळा
प्रॉटेस्टन्टस् हैं जौन कॅल्विन
किंवा मार्टिन लूथर यांनी
मुक्त केलेल्या पद्धतींप्रमाणे
चालणाऱ्या चर्चे सभासद
असतात.

वॉर्क : सेनिकांच्या
निवासासाठीची मोठी
झमारत. त्याकाळी अशा
झमारती अत्यंत
अनारोग्यकारक असत.
आरोग्यासाठीच्या सुविधांचा
तेथे मागमूळही नसे.

वर्मिन (Vermin) :
अपायकारक प्राणी, कीटक.
उंदीर, पुरांपासू ते माशा,
उवा आणि मनुष्याच्या
खक्काव जगणार सर्व
कीटक. यांच्या संसारामुळे
माणसांना ऐग होऊ
शकतात. अंगोळीच्या,
कपडे युव्याच्या सोरीच्या
अभाव असेल तेथे हे

अधिक प्रमाणात आढळतात.
विहक्टोरिअन : १८३८ ते
१९०१ मध्ये ग्रेट ब्रिटनमध्ये
राणी विहक्टोरिअंचे राज्य
होते. या काळामध्ये काही
विशिष्ट कल्यान, वृत्ती,
पद्धती आणि आवडी
प्रचलित होत्या. या सर्वांना
'विहक्टोरिअन' हे विशेषण
लावण्यात येते.

Further Reading

Bull, Angela : *Florence Nightingale* (London : Hamish Hamilton, 1985)

Connor, Edwina : *A Child in Victorian London* (London : Wayland, 1986)

Davey, Cyril : *Florence Nightingale – the Lady with the Lamp* (London : Lutterworth Press, 1956)

Holland, Lesley : *Working in a Hospital* (London : Batsford, 1983)

Hodgson, Pat : *Nursing* [Working Lives series] (London : Batsford, 1986)

Huxley, Elspeth : *Florence Nightingale* (London : Weidenfeld & Nicholson, 1975)

Masson, Madeleine : *A Pictorial History of Nursing* (London : Hamlyn, 1985)

Quennell, Marjorie and C.H.B. : *Everyday Things in England 1851-1914* (London : Batsford, 1956)

Rawcliffe, Michael : *Finding Out about Victorian Social Reformers* (London : Batsford, 1987)

Rose, Lionel : *Health & Hygiene* [Past-into-Present series] (London : Batsford, 1986)

Stewart, Anne : *The Ambulance-Woman* (London : Hamish Hamilton, 1985)

— : *The Doctor* (London : Hamish Hamilton, 1985)

Woodham-Smith, Cecil : *Florence Nightingale* (London : Constable, 1951) [This is a heavy reference book but very important as it is by far the best adult biography.]

महत्वाचे दिनांक

१८२०	मे १२ : इटलीतील फ्लॉरेन्स येथे फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलचा जन्म.
१८३७	फेब्रुवारी ७ : लोकांच्या सेवेसाठी फ्लॉरेन्सला 'साक्षात्काम'
१८४४	रुणांसाठी आपल्याला कार्य करायचे आहे याची फ्लॉरेन्सला कल्पना येते.
१८४५	सॉल्सबरीच्या अंगंगालयात प्रशिक्षण घेण्याचा फ्लॉरेन्सचा प्रयत्न, पांतु कुटुंबाच्या विरोधात तो फसतो.
१८४६-५३	फ्लॉरेन्स गुप्तपणे रुणालये व आरोग्य रक्षणासाठीची खबरदारी व स्वच्छता यांचा अभ्यास करते.
१८४७	आजारातून उठल्यावर फ्लॉरेन्स रोमला जाते. तेथे तिची सिडनी हॉर्ट व त्याच्या पतीशी ओळख होते.
१८४९	रिंड हॉमटन मिलनस फ्लॉरेन्सला मागणी घालतात. नोव्हेंबरमध्ये तिचे मानसिक संतुलन जबळ जबळ संपुष्ट येते.
१८५०	जुलै : फ्लॉरेन्स कैसरवर्खला दोन आठवड्यांसाठी भेट देते.
१८५१	जुलै : फ्लॉरेन्स अंगरे कैसरवर्खला तीन महिने काम करण्यासाठी जाते. तिच्या परिचारिका हाण्याच्या उद्दिश्याला तिच्या वडिलांची मान्यता मिळते.
१८५३	एप्रिल : लंडनमधील एका खाजगी रुणालयात फ्लॉरेन्स व्यवस्थापिकेची जागा स्वीकारते. तिचे वडील तिच्या खाचासाठी तरतुद करतात.
१८५४	ब्रिटन, फ्रान्स आणि टर्की रशियाशी युद्ध पुकारातात.
	ऑगस्ट : पटकीच्या साथीत, लंडनच्या मिडलसेक्स रुणालयात फ्लॉरेन्स स्वेच्छेने परिचारिके काम करते.
	सटेंबर : दोस्रा राष्ट्रांच्या फौजा क्रिपिआमध्ये उत्तरातात.
	ऑक्टोबर १५ : सिडनी हॉर्ट फ्लॉरेन्सला परिचारिकांचा ताफा घेऊन स्कूटरीला बोलावतात. नोव्हेंबर ५ : फ्लॉरेन्स व परिचारिका स्कूटरीच्या सैनिकी रुणालयात दाखल होतात.
	डिसेंबर : सैन्याची पुरुवठा व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडली. फ्लॉरेन्स सर्व सैन्याता वैद्यकीय सेवा पुरविते.
१८५५	रात्रंदिवस कामात व्यग्र असतानाही, फ्लॉरेन्स सैन्यासाठीची वैद्यकीय तरतुद व पुरुवठा सुधारण्यासाठी योजना तयार करते.
	मे १० : फ्लॉरेन्स क्रिपिआ तापाने ग्रासली जाते.
१८५६	नोव्हेंबर २१ : ब्रिटनमध्ये नाईटिंगेल निधी जमविण्यास मुश्वात.
	एप्रिल २१ : युद्धसमाप्तीची घोषणा.
	जुलै १६ : स्कूटारी रुणालयातून शेवटचा रुण बाहेर पडतो.
	जुलै २८ : फ्लॉरेन्स इंलंडला परतते, सैनिकी वैद्यकीय सेवेच्या सुधारणेचे काम हाती घेते.
१८५७	सटेंबर ८ : ती व्हिक्टोरिअं राणीला भेटते आणि सैनिकी वैद्यकीय सेवेसाठी रॉयल कमिशनची मागणी करते.
	मे ५ : सैनिकी आरोग्यासाठीच्या रॉयल सेनिटरी कमिशनची नेमणूक. फ्लॉरेन्स अथक परिश्रम करते. याचवेळी "ब्रिटिश सैन्यातील आरोग्य, कार्यक्षमता आणि वैद्यकीय सेवा यांच्यावर परिणाम करण्यान्या गोईवरच्या नोंदी" ही तयार करते.
१८५८	पार्षेचा सर हैरी व्हर्नी यांच्याशी विवाह.
	डिसेंबर : आपल्या 'नोंदी'ची लोकांसाठीची प्रत फ्लॉरेन्स प्रकाशित करते.
१८५९	मे : हिंदुस्थानातील सेनिटरी कमिशनवर नेमणूक. 'रुणालयांसंबंधी नोंदी' प्रसिद्ध व त्यांची मुल्कंठाने प्रशंसा.
	डिसेंबर : 'परिचारिका सेवेवरील नोंदी' प्रकाशित.

१८६०	जून २४ : परिचारिकांसाठी 'नाईटिंगेल प्रशिक्षण शाळे'ची स्थापना.
१८६१	ऑगस्ट २ : हॉर्टचा मृत्यु. दुःखावागेने फ्लॉरेन्स कोसळते.
	लिंबूपूलमध्ये जिल्हापातलीवर परिचारिकांसाठी पहिली प्रशिक्षण शाळा. किंज कॉलेज रुणालयात सुईंगोसाठी नाईटिंगेल प्रशिक्षण शाळा.
१८६२-६७	सैनिकी वैद्यकीय सेवेसाठी जमाखर्चाच्या पद्धतीचा आराखडा फ्लॉरेन्सने तयार केला. आरोग्य, नोंदी ठेवणे, नियम आणि नेमणुका यांसंबंधीची युद्ध कार्यालयाची ती प्रथम क्रमांकाची सल्लागार बनते.
१८६४	जानेवारी : हिंदुस्थानातील आरोग्यविषयक कामांच्या सुधारणांविषयीच्या सूचना, फ्लॉरेन्स इतरांच्या सहकाऱ्यानि लिहून पूर्ण करते.
१८६५	फेब्रुवारी : लिंबूपूलच्या अनाथाश्रमात फ्लॉरेन्स परिचारिकांची नेमणूक करते.
१८६६	फेब्रुवारी : अनाथाश्रमांच्या कार्यपद्धतीतील सुधारणांवर फ्लॉरेन्स काम मुश्क करते.
१८६७	नोव्हेंबर : अनाथाश्रम सुधारणांवरील अहवाल फ्लॉरेन्स पूर्ण करते आणि तो सरकारी तपासासाठी सुपूर्द करते.
१८६८	मार्च : नागरी गरीबांसाठी कायदा संमत.
	जून : नाईटिंगेल सुईंग प्रशिक्षण शाळा साथीमुळे बंद पडते तेव्हा फ्लॉरेन्स प्रसूतीसम्बोधीच्या मृत्यूवरील आकडेवारी गोळा करू लागते. या कामाला तीन वर्षे लागतात.
१८६९	जुलै : फ्रॅन्को-प्रशियन युद्धामध्ये ब्रिटिश रेड क्रॉस सोसायटीची स्थापना होते. निधीसाठी फ्लॉरेन्सचे आवाहन. तिच्या कामगिरीसाठी नंतर तिला दोन्ही बालूंनी पदकांनी सन्मानित केले जाते.
१८७२	जुलै : फ्लॉरेन्सची कुटुंबाला भेट. बृद्धावस्थेतील आई-वडिलांना आपण मदत केली पाहिजे असे तिला वाटते.
१८७३	एप्रिल, मे : नाईटिंगेल शाळेसाठी फ्लॉरेन्स आणि सेंट टॉमसमधील एक शत्यविशारद सूचनांचा एक नवा आराखडा तयार करतात. विद्यार्थ्यांच्यात ती अधिकाधिक गुंतत जाते.
१८७४	जानेवारी १० : फ्लॉरेन्सचा वडिलांचा मृत्यू. तिला आईच्या सेवेसाठी रहावे लागते.
१८७६	जिल्हा पातलीवरील परिचारिका सेवेविषयी प्लॉरेन्स 'द टाईम्स' मध्ये लिहिते. या पत्रिकेच्या दोन आवृत्त्या निषिद्धता.
१८७७-७९	१८७७ चे संपूर्ण वर्ष हिंदुस्थानात भयंकर दुष्काळ पडतो. १८७८-७९ मध्ये फ्लॉरेन्स पाटबंधांसाठी मोहीम आखते तसेच दुष्काळाविषयीची सत्य माहिती देण्यासाठी असंघ लेख व पत्रे लिहिते.
१८८०	फेब्रुवारी २ : तिच्या आईचा मृत्यू.
१८८३	एप्रिल : पुढील चार वर्षे हिंदुस्थानातील सुधारणांची मोहीम फ्लॉरेन्स हाती घेते.
१८८७	पार्श्वे मृत्युमुखी पडते. फ्लॉरेन्स तिची काळजी घेते.
१८९०	हिंदुस्थान : जमिनविषयक सुधारणा आणि पाटबंधारे योजनांना गती मिळते; सैनिकी रुणालयात महिला परिचारिकांना प्रवेश मिळतो आणि अनेक सैनिकी कल्याण योजना आकार घेतात.
१८९६	मे : पार्श्वोपीचा मृत्यू.
१९०१	यापुढे कधीही फ्लॉरेन्स आपले शव्यागृह ओलांडू शकत नाही.
१९०७	फ्लॉरेन्स दृष्टी पूर्णपणे गमावते. बराच काळ ती बेशुद्धावस्थेत असते.
१९१०	सातव्या एडवर्क्डून तिला 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' चा किताब. हा मिळविणारी ती पहिलीच महिला.
१९१०	ऑगस्ट १३ : झोपेतच फ्लॉरेन्सचा मृत्यू.